

בפתח הדברים

בְּעֶזְרַת הַחוּנָן לְאָדָם דָּעָה	בְּדִי עֶמֶל וִיגִיעָה
נֶעֱבְדָה שָׂדֶה וְנִזְרָעָה	נִתְעַטְרָה אֲדָמָה בְּנִטְיָעָה
עֲשֵׂתָה פְרוֹת לְשִׁבְעָה	וַיִּהְיוּ הָרֶכָסִים לְבִקְעָה

ספר זה הוא פרי עמל של שנים לא מעטות, שהחל בעבודת התואר השני שלי, שעסקה במסורות הזיהוי של הצמחים הנזכרים במסכת כלאים, והורחבה בעבודת התואר השלישי לכלל צמחי המשנה. החיבורים האקדמיים מפורטים מאוד, אך נגישים פחות לקהל הלומד והמתעניין. הוצאתם כספר היא פרי יוזמה של אנשי מכון התורה והארץ, שראו חשיבות בהוצאה לאור של ספר מקיף ומאיר עיניים המסכם את זיהוי הפרשנים לצמחי המשנה.

כפי שיוכל הקורא לחזות בעיניו, הספר כולל פרטי מידע לאלפים - כמאה וחמישים שמות צמחים מן המשנה, שלרבים מהם זיהויים עם מספר צמחים, בחיבורים פרשניים שונים. הזיהויים הללו, שנכתבו בשלל שפות וניבים, מתבררים באמצעות מקורות מילונאיים ואחרים, היסטוריים ועכשוויים. הצמחים הנזכרים מלווים במידע בסיסי אודות שיוכם הסיסטמטי, תיאורם, תפוצתם ושימושיהם, וכן תמונות המקרבות אותם אל דעת הקורא. ועל אף המאמץ לקצר - הדברים מרובים, ולעיתים מרובים עד מאוד. בתוך ים הפרטים, אי אפשר שלא יפלו טעויות - אם מפליטת קולמוס ושגיאת מקלדת, ואם מקוצר הבנה או טעות בשיקול הדעת. אבקש מראש את סליחת הקוראים על כך.

עבודת מחקר זו דרשה התמצאות בשדות שונים: עולם הצומח וגיאובוטניקה, הספרות התלמודית והפרשנית, מילונאות בשפות שונות, פענוח כתבי יד, היסטוריה של המרכזים היהודיים בימי הביניים ועוד. לקראת עבודה זו, ובעיקר במהלכה, למדתי והשתלמתי ככל שהגיעה ידי, ובכל זאת - איני מומחה דיי אף באחד מן התחומים הללו. אף שנעזרתי במומחים בכל תחום, ברי כי ימצאו השגות של בקיאים ממני שידיהם רב להם בשדות אלו ואחרים, וקרוב הדבר שהצדק עמם. אשמח שיאירו עיני, ואוכל לתקן את הדברים לעתיד.

ואחתום במסכת הודיות:

תודה למורי, פרופ' זהר עמר, שפתח בפני את שערי עולם הטבע במקורות ישראל, הנחני בדרך טובה, ולמדני להתהלך בעולם זה ולמצוא בו את דרכי. ספר זה מתורתו הוא.

תודה לאנשי מכון התורה והארץ, ובראשם לרב יואל פרידמן ולרב דוד אייגנר, על ההנעה מן הראשית, לפני שבע שנים ויותר, על הדחיפה והתמיכה לאורך הדרך, על הסיוע בכל דבר - קטן כגדול - תמיד בנעימות וברוח טובה. ברך ה' חילם ופועל ידיהם תרצה.

תודה לכל הצוות שעמל על הפקת הספר - לאביעד פרנקל על הסיוע הרב בעריכה, לשרה המר על עריכת הלשון, לפיגא סוויצקי על מלאכת העימוד, לאודליה פרל על עיצוב התרשימים, לאדוה קלנגל על עיצוב השער, לאיתן ג'קסון על הציור שבשער, וכן לכל שאר העוסקים במלאכה שלא זכיתי להכיר אישית.

תודה לד"ר משה רענן, שהאהיב עלי את עולם הצומח, והעמיד לצורך ספר זה את אוסף תמונות הצמחים שלו.

תודה לבית ישיבת ההסדר בירוחם, שתורתי - רובה ככולה - משם. חסד ואמת נפגשו צדק ושלוש נשקו.

תודה לאבי ז"ל ולאמי תיבדל לחיים טובים, שגידלוני לתורה ולדרך ארץ. תודה לאחי ולאחותי על עצה, חיזוק ותמיכה.

תודה גדולה לאשתי לאה ולילדי - אהובים ויקרים מפז. ספר זה הוא בבחינת נר איש וביתו, ויהי רצון שנהיה מוסיפים והולכים.

מזמור לתודה הריעו לה', שהחיינו וקיימנו והגיענו לחזות בעינינו בתקומת ישראל בארצו, ולעסוק בטבע ארץ ישראל המוציאה דשאה, ושעצי פריה עושים פרי - כל שלא זכו החכמים הנזכרים ספר זה, אשר כמהו והתגעגעו אל הארץ הטובה, אך עסקו בצמחיה ופירותיה כיושבים במחשכים.

אסיים בתפילה לגואל ישראל ה' צבאו-ת: ריבה ריבנו וגאלנו, חבוש לנשברי לב וקרא לשבויים דרור. ברכנו אבינו כולנו כאחד יחד באור פניך.

חיים צבי אלבזים

טבת תשפ"ה, ירוחם

מבוא קצר ללומד

בספר זה נפרשים ומבוארים הזיהויים השונים של צמחי המשנה המובאים בחיבורים התורניים השונים, החל בתלמודים, וכלה בפירוש תפארת ישראל מן המאה התשע-עשרה. החיבורים המוזכרים כוללים פירושים למשנה ולגמרא, מילונים מסוגים שונים וספרים נוספים - מהם מוכרים לקהל הלומדים, ומהם מוכרים פחות - כולל קטעי כתבי יד עלומים מן הגניזה.

הספר מסודר כלקסיקון של שמות הצמחים: בראש כל ערך מובאים האזכורים של הצמח בספרות התנאית ובתלמודים. עיקרו של הערך הוא רשימת הזיהויים השונים המופיעים אצל הפרשנים - על פי רוב הזיהוי יגיע לכדי מין בוטני ספציפי, אך לפעמים הזיהוי יהיה כללי יותר - סוג או קבוצת מינים ממשפחה בוטנית מסוימת. כל זיהוי מובא בשמו המדעי העברי והלטיני (השיוך הסיסטמטי של מיני הצמחים עשוי להשתנות מעת לעת, ועל כן מין צמח מסוים עשוי להיקרא בשמות מדעים שונים במקורות שונים), וכן בשמו בשפה המדוברת, והוא כולל על פי רוב תיאור צורני בסיסי, התייחסות לאזורי התפוצה, תכונות ושימושים וכד'. מטבע הדברים המידע תמציתי, והמתעניינים מוזמנים להרחיב בעיון בספרות הבוטנית הרלוונטית. בסוף כל זיהוי מופיעה רשימת הפרשנים הנוקטים זיהוי זה. בהערות השוליים שבסוף כל ערך ניתן לבחון את הציטוטים, ולעמוד על האופן שבו מתברר פשר השמות בשפות השונות המובאים בחיבורי הפרשנים. בחלקו האחרון של הערך מובא עיון - כמה פסקאות המתייחסות לזיהויים השונים - למשותף ולמבדיל, להיררכיה ביניהם, לקשרים אפשריים בין הפרשנים המזהים באופן דומה, להקשרים גיאוגרפיים ולשוניים ולנקודות רלוונטיות ומעניינות נוספות. זיהוי שאינו ברור כל צורכו, זיהוי אשר באופן מובהק אינו תואם את ההקשר במשנה או כזה שנולד מתוך טעות סופר, יופיע על פי רוב במסגרת העיון (ולעיתים רק בהערות השוליים). בסוף העיון מובאים זיהויי הצמח המשנאי המקובלים בעולם המחקר, בתוספת הפניות אל המחקרים הרלוונטיים.

נוסף על המידע הכתוב, מכיל כל ערך צילומים להמחשת הזיהויים. בערכים שבהם ישנה יותר ממסורת זיהוי אחת, מצורף תרשים הממפה את הזיהויים השונים והמסורות בזמן ובמרחב, ומאפשר להתרשם חזותית מתפוצתו הגיאוגרפית של כל זיהוי, ממידת קדמותו ומקשרים אפשריים בין פרשנים שונים ביחס לזיהוי הצמח הנדון.

הערכים כתובים בלשון הנגישה לקורא המשכיל, גם זה שאינו מומחה בתחום. בהערות השוליים עשויות להופיע התייחסויות מקצועיות ספציפיות - בוטניות ומילונאיות, שאינן הכרחיות ללומד, אך עשויות לעניין את אנשי המחקר.

פרקי מבוא

א. פתיחה

במשנה נזכרים צמחים רבים בשמותיהם. עקב היעדר מסורת חקלאית ארץ-ישראלית יהודית פעילה ורציפה ואי-שימוש בעברית כשפת יום-יום מתקופת המשנה ועד ימינו, היה קיים לאורך הדורות חוסר ידיעה, או למצער ספק, בזיהוי רבים משמות הצמחים. שמותיהם של רבים מן הצמחים הנזכרים במשנה לא היו מוכרים כבר בתקופת התלמוד, וביתר שאת בתקופת הגאונים, כמה מאות שנים לאחר חתימת המשנה - לא לתלמידי החכמים בבבל ואף לא לתלמידי החכמים בארץ-ישראל. לדברי פרופ' יהודה פליקס, שורשיה של התופעה נטועים כבר בשלהי ימי המשנה:

בסוף תקופת המשנה נשתכחו הרבה משמות הצמחים בעברית, כנראה מכיוון שהפסיקו לגדלם או שכינם בשמות חדשים ארמיים או יווניים. כך מצינו שחכמי הדור לא ידעו מהן 'חלגלוגות' ו'אמתא דבי רבי' זיהתה אותם (ירוש' שביעית רפ"ט; בבלי ר"ה כו ע"ב). אף כאן נראה שבזמנו של רבי יוסי ברבי חייא (המחצית השנייה של המאה השלישית) לא היתה מסורת בטוחה בנוגע לשמות הצמחים שבמשנתנו ונזקקו למילונם של רבי הלל בר' וולס (שהיה בן דורו של רבי) שבו הובאו שמות הצמחים בארמית (מהם שמקורם ביוונית).¹

אובדנם של רבים מן הזיהויים קשור לתהליך הכללי שעבר על הלשון העברית במאות השנים שחלפו לאחר עריכת המשנה על ידי ר' יהודה הנשיא. בתקופה הרומית-ביזנטית ננטשה העברית, באופן הדרגתי, כשפת היום-יום של היהודים בארץ-ישראל, ואת מקומה תפסה הארמית, כשאת שתיהן מלווה כל העת היוונית, בעיקר במגע עם השלטונות ובערים המעורבות.² לאחר הכיבוש הערבי השתלטה ברבות השנים שפתם של הכובשים, עד אשר העלימה כליל את הארמית כשפת יום-יום.³ מנגד, התפרשות והתפתחות התפוצות השונות על פני שלוש יבשות ותחת ממשלים שונים ומגוון

1. פליקס, כלאים, עמ' 33. יש לציין כי בביאורו לכתב היד 'פרק זרעים' מסייג פליקס בעצמו קביעה זו, ולדבריו: "בסוף תקופת התלמוד הירושלמי... החקלאות העברית בארץ-ישראל עמדה עדיין על רמה גבוהה בריבוי גידוליה ושמירה על מסורת שמותיהם העבריים" (פליקס, זרעים, עמ' קצ), ועם זאת ניתן לראות כי גם בכתב יד זה ניתן לראות מעבר בשימוש מן השמות המשנאיים לאלו הנזכרים בתלמוד הירושלמי (שם, עמ' קפח).
2. על הלשונות בארץ-ישראל בתקופה הרומית-ביזנטית ראה: שטרן, היסטוריה, עמ' 220-221; הר, היסטוריה, עמ' 188-194.
3. פראוור, היסטוריה, עמ' 8-9.

תרבויות, יצרה מציאות של פער לשוני גדול בין המרכזים היהודיים השונים. את יהודי בבל, שישבו במקומם כבר בימי בית שני, שימשה כשפת יום-יום הארמית הבבלית, את יהודי תחום ביזנטיון - היוונית, וכן שימשו פסיפס של לשונות וניבים בשאר התפוצות - כדוגמת איטליה, צפון אפריקה, ספרד, צרפת ואשכנז - את הקהילות שהלכו ונתהוו למן התקופה הרומית-ביזנטית ובמהלך ימי הביניים. כחלק מתהליך השערוב, הפכה הלשון הערבית על גביה השונים לשפה המדוברת בכל אזורי הכיבוש הערבי.

שוני משמעותי, ולעיתים גדול ביותר, בתחום הצומח והחקלאות קיים בין ארץ-ישראל בתקופת המשנה ובין המציאות בתקופתם ומקומם של הפרשנים השונים. היקף החקלאות והמגוון החקלאי בארץ-ישראל הצטמצמו באופן הדרגתי לקראת סוף התקופה הביזנטית וכן בתקופה הערבית הקדומה.⁴ במקביל, עם הכיבוש הערבי ניתן לראות גידול מסוים במגוון החקלאי באמצעות מינים שהובאו מן המזרח וקנו אחיזה בארץ-ישראל ובסביבותיה.⁵ אם כן, אפילו בארץ-ישראל עצמה שונה הייתה תמונת החקלאות בימי הביניים מזו שבתקופת המשנה. השוני בולט הרבה יותר בתפוצות השונות, שבהן שונה הפלורה הטבעית והחקלאית המקומית מזו של ארץ-ישראל, וביתר שאת באזורים מרוחקים, הנמנים עם חבלים פיטוגיאוגרפיים שונים, כדרום ערב וצפון אירופה.

גורמים אלו - הלשוניים והבוטניים-חקלאיים - הם המעוררים ככל הנראה את הצורך כבר אצל המוקדמים שבחכמי התלמוד הירושלמי להציע זיהויים לשמות צמחים, שאך שנים לא רבות קודם לכן היו בשימוש בשפת היום-יום. והם, ודאי, המחוללים מגמה זו בעוצמה הולכת וגוברת אצל פרשנים מאוחרים יותר ורחוקים יותר.

ספר זה פורש לפני לומד המשנה את הזיהויים השונים אשר ניתנו לכל אחד מן הצמחים במשנה על ידי הפרשנים בתקופות השונות ובתפוצות השונות, מסביר אותם בקצרה, ומשייך כל אחד ואחד מהם אל הפרשנים שנקטו בו. הספר ערוך כלקסיקון של שמות הצמחים, בסדר האלף-בית, ובכל ערך של צמח, לצד המידע הנ"ל, מובא עיון קצר ובו ניסיון להצביע על תובנות שונות העולות מתוך מבט על כלל הזיהויים: מרכזיות של זיהויים מסוימים לעומת האחרים; היבטים משותפים לכלל הזיהויים או לחלקם; אפיון של זיהוי מסוים ביחס למקום מושבו של הפרשן שנקט בו, ועוד. כן מובאים בחלק זה זיהוייהם של חוקרי צמחי המשנה מן הדורות האחרונים.

4. עמר, גידולי, עמ' 27, 332.

5. שם, עמ' 334-336, וראה שם דיון בנושא וכן מקורות נוספים.

בספר אין ניסיון לדרג את הזיהויים השונים על פי מידת ההיתכנות שלהם, התאמתם להקשר במשנה וכד', מלבד במקומות שבהם ישנה בעייתיות ברורה בהתאמת הזיהוי - לדוגמה: זיהוי עם צמח עשבוני, כשההקשר במשנה מורה על עץ, או זיהוי עם צמח שהובא מן העולם החדש במאות השנים האחרונות - שאז מובא הדבר לידיעת הלומד. עם זאת, יכול הלומד להבין לא מעט, מתוך המידע הפרוש לפניו, בנוגע לזיהויים האפשריים של הצמח הנדון, ויש בידו האפשרות לבחון ולהעריך אותם - גם לאור זיהויי החוקרים המובאים בסמוך - ובכך יהיה הדבר לעזר עבורו בתלמודו.

ספר זה מבוסס על עבודת הדוקטור, שכותרתה: 'מסורת צמחי המשנה: לחקר פרשנות הריאליה - היווצרותה ומסירתה'⁶, וכן על עבודת תזה לתואר שני, שקדמה לה, שכותרתה: 'מסורות הזיהוי של צמחי משנת כלאיים'⁷. הספר שונה מן העבודות באופן הצגת הדברים, אשר מקל על הלומד, מציג את המידע הנחוץ לו באופן נגיש, ממעט במשא ומתן המחקרי (אשר בעבודות המחקר ניתן לו מקום רב), ומעבירו כמעט באופן מוחלט להערות. כמו כן כוללות עבודות המחקר חטיבה שלמה שעוסקת בחקר הפרשנות והמסורות מתוך עיון רוחבי בכלל הזיהויים, אשר אין מקומה בספר זה, ובעזרת השם תראה אור באופן נפרד.

להלן ביאור שני מונחי יסוד שבהם ייעשה שימוש תדיר במחקר המוצע:

א. המונח 'זיהוי' מתייחס לתופעה שבה נוקב אחד הפרשנים בשם של צמח בשפה כלשהי כדי לציין את זהותו של שם צמח המופיע במשנה. מקרים שבהם לא נוקב פרשן בשם של צמח, אלא מסתפק באפיון כללי שלו, בתיאור תכונותיו או בציון של קרבה או דמיון לצמח אחר, ייקראו 'זיהוי כללי' או 'תיאור'.

ב. המונח 'מסורת' מתייחס לתופעה שבה פרשנים שונים מציינים את אותו הזיהוי, ויש יסוד לשער כי זיהויו של המאחר שבהם בא בעקבות זה של הקודם לו, או שבבסיס שני הזיהויים מקור אחד משותף. אמנם, לעיתים פרשן פלוני מביא דבריו של פרשן אחר בשם אומרם - ואז המסורת גלויה וברורה. אך על פי רוב אין הדבר כך, ואז יש לחקור אם אכן מסורת לפנינו, ולהבין את דרכי העברתה של מסורת זו.

6. אלבוים, מסורת.

7. אלבוים, כלאים.

ב. הצמחים

בספר זה 147 ערכים. מעיון ברשימות החוקרים, ניתן לערוך רשימה מורחבת הכוללת כ-180 צמחים הנזכרים במשנה.⁸ מספר לא מבוטל מתוכם הינם כאלו שהפרשנים, רובם ככולם, לא טרחו לזהותם, כיוון שהשימוש בהם נפוץ ביותר, תפוצתם הגיאוגרפית נרחבת, ושמותיהם (שמוכרים בדרך כלל היטב גם מן המקרא) עברו במסורת חיה בכל התפוצות. עם קבוצה זו נמנים: חיטה, שעורה, גפן, תאנה, רימון, זית, תמר, אתרוג, הדס, ערבה, אגוז, שקד, בצל, שום ופשתן. צמחים אלו לא הובאו כערכים בספר, אלא בנספח מקוצר.

במשנה מופיעים גם מונחים הקשורים בעולם הצומח, אשר אף שיש מי שיזהה אותם כשמות צמחים, נראה שהם מציינים איברי צמח (לולב, זרדים), פריטי שימוש שמוצאם מן הצומח (קנה, גמין), שמות קיבוציים או כלליים של צמחים בעלי תכונות משותפות (דשא, חדק, חוחים ודרדרים) וכיוצא באלו,¹⁰ או שלכל הפחות רוב גדול של הפרשנים זיהה אותם באופן זה. גם מונחים אלו לא נכללו בספר. בסופו של דבר, כאמור, עומדת רשימת הצמחים בהם עוסק המחקר על 147 צמחים, על פי סדר האלף-בית - מ'אבוב-רועה' ועד 'תרובתור'.

-
8. הרשימות המובאות בספרי המחקר על צמחי המשנה אינן חופפות. החוקרים לא ראו עין בעין את הכללתם של מונחים שונים בתוך צמחים, בין השאר בקטגוריות המובאות להלן: ספק-צמחים - ספק-חפצים, שמות כלליים וקיבוציים ועוד (לעף, פלורה; פלדמן, משנה; פליקס, צומח).
 9. עיין פליקס, צומח, עמ' 42.
 10. המונח כרתן/כרתי, למשל, משמש במשנה כשם גוון מסוים, אף שמקור שם זה בצמח (במקרה זה הצמח אכן מובא במחקר, אך תחת השם 'כרישה', הנזכר במשנה כמה פעמים כשם צמח).

ג. הפרשנים וחיבוריהם¹¹

הספר עוסק בחיבורים פרשניים רבים - כ-25 במספר - חיבורים מתקופות שונות, החל בתלמודים הבבלי והירושלמי, עבור בכתבי הגאונים והראשונים וכלה בפירוש תפארת ישראל, מן המאה התשע-עשרה. בין החיבורים ישנם פירושים למשנה או לחלק ממנה - מהם פירושים סדורים למשנה (פירושי מילים - 'גלוסרים', ופירושים ארוכים) ומהם חיבורים מילוניים ללשון חז"ל; מהם שנדפסו ונתקבלו אצל קהל הלומדים, ומהם שנותרו בכתבי יד ונודעו רק ליודעי דבר או שנתגלו בגניזת קהיר. הפרישה הגיאוגרפית של החיבורים הינה מפרס במזרח ותימן בדרום, עבור באזור הסהר הפורה - עיראק, סוריה, ארץ-ישראל ומצרים - דרך ביזנטיון ואיטליה ועד לצפון אירופה.

בספר הובאו, למעשה, כלל פירושי המשנה והמילונים ללשון חז"ל המוכרים לנו עד למאה החמש-עשרה (ובהם כתבי יד שחלקם טרם ראה אור). מבין החיבורים המאוחרים יותר, נבחרו אלו שבהם זיהו המחברים את שמות הצמחים באופן עקבי, ולא הסתפקו בזיהויים כלליים, כפי שנטו לעשות רוב הפרשנים המאוחרים,¹² כדבריו (המכלילים) של פליקס:

"פרשנות החדר' בגולה (כמו גם בארץ) לא מצאה עניין בהבנת הריאליה המקראית והתלמודית. בהיתקלם בשם של צמח או בעל חיים הסתפקו בציון: מין ירק, מין עץ..."¹³

11. בספר זה נעשה שימוש במחקרים על אודות הפרשנים השונים, תולדותיהם, חיבוריהם, מקורותיהם והיחס בינם לבין פרשנים אחרים, וכן במחקרים העוסקים במרכזים היהודיים בימי הביניים, ובעיקר בהיבט של הספרות התורנית שנכתבה בהם. יצוינו כאן במיוחד חיבוריהם של "מ תא-שמע (תא-שמע, ספרות א-ב; תא שמע, עיונים ג ועוד), א' גרוסמן (גרוסמן, רש"י; גרוסמן, אשכנז ועוד), ו' ברודי (ברודי, רס"ג; ברודי, צוהר ועוד).

12. עם הפירושים המרכזיים שלא נכללו במחקר זה נמנים החיבורים הבאים: פירוש תוספות יום-טוב לר' יום-טוב ליפמאן הלר (1579-1654): על פי רוב לא מזהה כלל, או שמוסר זיהוי כללי בלבד; פירוש מלאכת שלמה לר' שלמה עדני (1567-1624): מזהה באופן חלקי מאוד, זיהויי הינם כמעט תמיד ציטוטים מפורשים מדברי רש"י, הערוך ורמב"ם; פירוש כף נחת לר' יצחק גבאי (המאות השש-עשרה והשבע-עשרה): בדרך כלל זיהויים כלליים; פירוש קב ונקי לר' אלישע בן אברהם, רב בהורדנה (המאה השמונה-עשרה): בדרך כלל זיהויים כלליים. נוסף על כך, רבים הם הפירושים המאוחרים אשר מפרשים עניינים מתוך המשנה ולא את רצף המשנה, והם נדפסו בדרך כלל בסוף מהדורות המשנה. פירושים אלו, רובם ככולם, כלל אינם מתייחסים לענייני ריאליה.

13. פליקס, פרי, עמ' 19. חיבורים מאוחרים נוספים המזהים שמות צמחים ולא נכללו במחקר, מקוצר הזמן והיריעה, הינם צמח דוד - מילון עברי-לטיני-איטלקי ללשון חז"ל לר' דוד די פומיס (המאה השש-עשרה); ספר המעריך - חיבור נלווה

נוסף על הרשימה שתפורט להלן, מובאים מפעם לפעם זיהויים מזדמנים הנזכרים בחיבורים אחרים.¹⁴

להלן רשימת הפרשנים והחיבורים שבהם עוסק המחקר - בסוף כל כותרת הובא (בסוגריים) האופן שבו מכונה החיבור באזכוריו בספר.

1. התלמוד הירושלמי (ירושלמי)

בתלמוד הירושלמי נכללות מסכתות סדר זרעים, בהן מופיעים רוב שמות צמחי המשנה, וזיהויים רבים מובאים בו. הזיהויים באים בדרך כלל ביוונית או בארמית. קשה להמעיט בחשיבות זיהויים אלו בהיותם הזיהויים הקדומים ביותר שבידינו ובהיות מקורם ארץ-ישראלי. עם זאת, כפי שנכתב במבוא, עצם הצורך בזיהוי מורה על השתכחות השם, ועל כן לא ניתן לראות זיהויים אלו כמוכחים ומוחלטים. יתרה מזו - ניתן לראות שאף בין חכמי התלמוד לבין עצמם נתגלעו מחלוקות בזיהוי צמחים שונים.

כתבי היד של הירושלמי מועטים הם ביחס לכתבי היד של הבבלי. כת"י ליידין¹⁵ הינו היחיד המצוי בידינו ששרד בשלמותו, ועל פיו הובאו בדרך כלל הציטוטים במחקר זה. במקרים מסוימים שבהם התעורר הצורך נעשה שימוש גם בכת"י וטיקן 133 הכולל את סדר זרעים¹⁶ וכן בדפוס ונציה.¹⁷

2. התלמוד הבבלי (בבלי)

אמנם שלא כירושלמי, לא נכללות מסכתות סדר זרעים (פרט למסכת ברכות) בתלמוד הבבלי. עם זאת מובאים בו זיהויים רבים, בהם גם זיהויים לצמחים ממשניות סדר

לספר הערוך, לר' מנחם די לונזאנו (איטליה-א"), המאות השש-עשרה והשבע-עשרה) המבאר כל מלה שלא נתבארה כלל בספר הערוך, או שלא נתבארה שם כל צרכה (המעריך, עמ' 1-2 - הקדמת המחבר. על דרכו בזיהוי הצמחים ראה: שמש, מונחים); ערוך הקצור - מילון למחבר עלום (בחלק מן הדפוסים נקרא 'ערוך הקצר'), וכן תרגומים שונים של המשנה ליידיש וללטינית.

14. תשובות גאונים שהודפסו בקבצים שונים; חיבורים הלכתיים כגון: הלכות רב אלפס (רי"ף), אור זרוע, הלכות קטנות לרא"ש, כלבו, ספר מהרי"ל, וכן חיבורים נוספים.

15. ירושלמי, ל.

16. ירושלמי, וט.

17. ירושלמי, ונ.

זרעים המוזכרות תוך כדי הדיונים הרחבים במסכתות אחרות. הזיהויים באים בדרך כלל בארמית.

כתבי היד של מסכתות הבבלי מרובים הם מאוד, וחילופי הנוסח ביניהם מרובים אף הם. הציטוטים במחקר זה הובאו לאחר עיון במאגר עדי הנוסח של מכון ליברמן לחקר התלמוד,¹⁸ והם משקפים את הגרסה המרכזית, המקובלת ברובם של כתבי היד (אף שבדרך כלל צוין כתב יד אחד בלבד כמקור לציטוט). במקרים שבהם קיימים חילופי נוסח העלולים להשפיע על הזיהוי - הובאו גם הגרסאות הנוספות.

3. רב סעדיה גאון: קטעי גניזה של פירוש מילות סדר זרעים ('אלפאט' אלמשנה) לרב סעדיה גאון (רס"ג)¹⁹

רב סעדיה בן יוסף אלפיומי נולד בפיום שבמצרים בשנת 882, שם גדל והתחנך. בימי בחורו עזב את מולדתו, שהה זמן מה בארץ-ישראל ובסוריה ולבסוף הגיע לבבל. בשנת 928 נתמנה לגאון בשיבת סורא, בה שימש בתפקיד זה עד מותו בשנת 942.

רס"ג הביא עימו לכס הגאונות חדשנות בתחומים שונים. הוא נשא עימו את השפעת המרכז הארץ-ישראלי - שקהילות מצרים היו נתונות להשפעתו - ועסק לא מעט בתלמוד הירושלמי ובמדרשי האגדה הארץ-ישראליים, אשר שוקעו ביצירותיו. רס"ג הושפע גם מתכנים של התרבות המוסלמית הכללית, אשר הביאה אותו לעיסוק רב בבלשנות, דקדוק ומילונאות וכן בפילוסופיה. גם עיסוקו הרב בפרשנות המקרא היה בגדר חידוש, ונראה כי היה הראשון שכתב פירוש סדור לספרי המקרא. חיבורו הנפוץ ביותר הינו התפסיר (תרגום לערבית) של התורה, שנודע בכל התפוצות דוברות הערבית. רבגוניות ספרותית זו, שכללה גם כתיבת חיבורים פולמוסיים ושירה, מתחברת היטב לתודעה העצמית של רס"ג - תודעה של שליחות עבור העם היהודי כולו, והרמת קרנה של המסורת היהודית אל מול ההשפעות הזרות.

בגניזה נמצא דף של פירוש מילים קשות (=גלוסר)²⁰ מן המשנה. הדף, שבו מילים ממסכת ברכות וממסכת פאה (עד פרק ה) נושא את הכותרת אלפאט' אלמשנה [=מילות המשנה] לרב סעדיה נע [=נוחו עדן].²¹ כתב היד מתוארך, באופן משוער,

18. בבלי, <http://www.lieberman-institute.com>.

19. עיין בהרחבה: ברודי, רס"ג, עמ' 31-47; לתולדות חייו גם הלקין, רס"ג, עמ' 196-198.

20. על סוגה פרשנית זו האופיינית לתקופת הגאונים ראה אסף, תקופה, עמ' קלז-קלח.

21. כתב היד פורסם ע"י אלוני: רס"ג, לשון, עמ' 137-148.

למאה האחת-עשרה או למאה השתים-עשרה. אלוני, שפרסם דף זה, טוען כי זהו חיבורו של רס"ג, הנזכר בין השאר בדברי ר' פתחיה מריגנסבורג (אשכנז, המאה השתים-עשרה): ובארץ בבל לומדים פי' רבינו סעדיה שעשה מכל הקרייה [=המקרא] ומששה סדרים.²² אברמסון חולק על קביעה זו, ולדעתו זהו חיבור של מחבר אחר ששמו סעדיה, או שיוחס לרס"ג בטעות.²³ ברודי, לעומתו, מחזק את דעתו של אלוני, וכיום מקובל להניח שזהו אכן חיבורו של רס"ג.²⁴ בשלב מאוחר יותר פרסם אלוני את הדף השני של כתב היד, הממשיך בדיוק מן המקום שבו מסתיים הדף הראשון, וכולל מילים מסוף מסכת פאה, ממסכתות דמאי וכלאים, ובתוך כך גם מילה אחת ממסכת שביעית ואחת ממסכת מעשרות.²⁵ בדף מפורשים למעלה משלושים שמות צמחים הנזכרים במסכת כלאים.

כמו כן, גם בחיבורו של רס"ג, 'האגרון',²⁶ נזכרות ומפורשות לצד מילים מן המקרא גם מעט מילים מן המשנה, וביניהן שמות צמחים.²⁷

חשיבות רבה נושא עימו פירושו של רס"ג, בהיותו הפירוש הקדום ביותר, מלבד התלמודים, שניתן לתארכו.²⁸

4. רב שרירא גאון: קטע גניזה מתשובת רב שרירא גאון שבו פירוש מילים בסדר זרעים ובסדר טהרות (רש"ג)²⁹

רב שרירא ב"ר חנינא, נצר למשפחת ראשי הגולה בבבל, שימש, כאביו וכסבו, כגאון ישיבת פומבדיתא החל משנת 968. רש"ג עלה על כס הגאונות בתקופת שפל של ישיבות בבל, ובכוח אישיותו וחוכמתו העלה את קרנה של ישיבת פומבדיתא. רש"ג עמד בקשר אף עם קהילות יהודיות רחוקות, אשר קיבלו ממנו תשובות מפורטות

22. עוד על כתב היד: רס"ג, לשון, עמ' 137-139; עמ' 171-174.

23. אברמסון, מילון, עמ' 49-50.

24. ברודי, רס"ג, עמ' 135. נוסח המשנה המשתקף בקטע הינו בבלי במובהק - עיין אלבוים, גניזה, עמ' 12, הע' 10.

25. רס"ג, לשון, עמ' 171-198.

26. רס"ג, אגרון, עמ' 10. וראה שם בהרחבה בפרקי המבוא.

27. חלקם נזכרים גם במקרא, וליד חלקם נכתב: 'מן המשנה', וראה שם עמ' 71-73.

28. אפשר כי גם כתבי היד 'זרעים גניזה א' ו'כת'י אנטונין' הינם מתחילת המאה העשירית, אך אפשר שהם מסוף אותה מאה ואף מעט מאוחר יותר - ראה להלן.

29. על אודות רש"ג ראה עוד: חבר, שרירא, עמ' 361-362; מרגליות, אנציקלופדיה, כרך ב, עמ' 352-353.

לשאלותיהן - הן בהלכה והן בענייני אמונה. רבות מתשובותיו נשלחו לקהילת קירואן שבצפון אפריקה, והמפורסמת שבהן מוכרת כ'איגרת רב שרירא גאון'. בתקופתו של רש"ג החלה לפרוח ספרות הגאונים, שהבולטים בה בתקופה זו הינם רש"ג ורב האי גאון, בנו, אליו העביר רש"ג את שרביט ההנהגה כבר בחייו, כמה שנים לפני פטירתו (בשנת 1006, ככל הנראה). מכמה מקורות עולה כי רש"ג חיבר פירוש לפחות על חלק מן התלמוד הבבלי, אך פירוש כזה לא הגיע לידינו.

כתב היד הנדון בעבודה זו, שנמצא בגניזה, ומיוחס בסבירות גבוהה ביותר לרש"ג, הינו קטע מתשובה שכללה פירושי מילים קשות ממשנת טהרות וזרעים,³⁰ וממנה נראה כי היה קיים פירוש סדור³¹ שכלל לפחות שני סדרים אלו. הקטע שבדינו מסתיים בפרק ב ממסכת כלאים. כתב היד פורסם על ידי ש' אסף בשנת תש"ב.³²

5. פירוש הגאונים לסדר טהרות (פיה"ג)³³

זהו חיבור פרשני למשניות סדר טהרות הכולל בעיקר פירוש מילים קשות. בניגוד ל'אלפאט' אלמשנה' לרס"ג ולפירוש המילים מתוך תשובת רש"ג, פירושי המילים כאן ארוכים יותר, אף שגם חיבור זה מילוני באופיו. כמו כן, מלבד תרגום לערבית ('טיית' בלשון הפירוש), מתורגמות מילים רבות גם לארמית, ליוונית ואף לפרסית.³⁴

הדעות חלוקות לגבי מחבר הפירוש. יש שטענו כי זהו פירושו של רב האי גאון, יש שייחסו זאת לגאון רב שר-שלום, ואחרים סברו כי זהו פירושו של רב סעדיה גאון, אך אף לא אחת מסברות אלו מבוססת דיה, וכמו כן, השימוש במילים יווניות מקשה על הסברה שזהו חיבור בבלי אותנטי.³⁵ מ' מרגליות טען כי פירוש הגאונים לטהרות נתחבר במאה העשירית בדרום איטליה או בסיציליה, ולדבריו הוא מכיל יסודות בבליים וארץ-ישראליים כאחד.³⁶ לדעה זו הסכים גם מ"א שולוואס.³⁷ על כל פנים, אין

30. בקטע מילים ממסכתות נידה, מכשירין, זבים, טבול יום, ידים, עוקצין, ברכות, פאה, דמאי וכלאים.

31. ראה לעיל הערה 31.

32. אסף, תשובות, עמ' 172-179. ועיין שם בהקדמתו הקצרה.

33. עיין בהרחבה: אפשטיין, פירוש - בפרקי המבוא, ובעיקר עמ' יב-לו.

34. לגבי הימצאות השמות היווניים בטקסט בבלי ראה אפשטיין, פירוש - מבוא עמ' יב-יג.

35. שם, שם, וכן עמ' כט.

36. מרגליות, הלכות, עמ' 7-9.

37. שולוואס, רומא, עמ' 3.

חולק על כך שבחיבור זה, אף אם נכתב באיטליה, מובאות בעיקר מסורות גאוני בבל,³⁸ ובאופן בסיסי נראה שיש לשייכו לקבוצת פירושי הגאונים שנמצאו בגניזה. תפוצתו של חיבור זה הייתה מוגבלת לארצות אירופה, והוא היה מצוי בידי ר' נתן בעל הערוך, שהעתיק ממנו לחיבורו פירושי מילים שונות.³⁹

6. פירוש מילים לסדר זרעים מן הגניזה מאזור סוריה-ארץ ישראל (זרעים גניזה א)⁴⁰

פירוש עלום זה מתקופת הגאונים נתגלה בגניזת קהיר, שם נמצאו עד כה קטעים מתוך חמש העתקות שונות של החיבור, חופפים בחלקם, מהם ניתן ליצור רצף כמעט שלם של הפירוש על סדר זרעים (ואף עד לתחילת סדר מועד).⁴¹ ההעתקות המוקדמות של כתב היד מתוארכות בסבירות גבוהה למאה העשירית, ויש יסוד להניח כי חיבור זה קדום אף לפירוש רס"ג. על פי השמות הערביים של הצמחים הבאים בקטע ניתן לקבוע כי הפירוש נתחבר באזור סוריה-ארץ ישראל. קביעה זו נתמכת על ידי ראיות נוספות, כגון נוסח המשנה המשתקף בחיבור ומסורת זיהוי ספציפית המיוחסת במפורש לאזור דמשק.⁴²

מכמות ההעתקות שנתגלו, נראה כי לא מדובר בחיבור אזוטרי, אלא כזה שהיה נפוץ במידה מסוימת, ויש להניח שהיה מוכר לכל הפחות בחוגי החכמים באזור ארץ ישראל-מצרים.

38. מרגליות, הלכות, עמ' 8.

39. אפשטיין, פירוש, עמ' יח; תא שמע, ספרות, א עמ' 218.

40. אחד מכתבי היד של החיבור (Oxford, MS heb. d.33/65-66) פורסם בשנתון 'גנוי קדם' - ראה: אלבוים, גניזה, עמ' 29-9.

41. אוק': Oxford, MS heb. d.33/65-66 (דמאי, כלאים, שביעית. ראה לעיל הערה 40); קימ': Cambridge, CUL T-S NS 302.23 (כלאים, שביעית, תרומות, מעשרות, מעשר-שני, שבת); קימ': Cambridge, T-S K7.35 (ברכות, פאה, דמאי, כלאים); בהמ"ל 1: 10-9-2752 JTS, ENA (דמאי, כלאים, שביעית); בהמ"ל 2: 8-3750 New York, JTS: ENA (פאה, דמאי, כלאים, שביעית). ישנם שינויים מועטים בין ההעתקות.

42. ע"ע נפוס - זיהוי רס"ג וזיהוי זרעים גניזה ב.

7. אוטוגרף של פירוש מילים מן הגניזה לכל סדר זרעים (זרעים גניזה ב)⁴³

כזרעים גניזה א שנזכר לעיל, גם חיבור עלום זה נתגלה בגניזה, אך בניגוד אליו, נמצא עד כה רק כתב יד אחד של החיבור, אשר דומה כי הוא כתב ידו של המחבר.⁴⁴ כתב היד קיים בשלמותו על סדר זרעים כולו והוא מתפרש על פני ארבעה עמודים. בעמוד האחרון מופיע, לאחר סופו של החיבור ולאחר סיכום מספר פרקי המסכתות השונות שערך המחבר, גם קטע מתוך הפירוש שנזכר לעיל - זרעים גניזה א. נראה שיש לתארך כתב יד זה למאה העשירית או למאה האחת-עשרה, ועל כל פנים מסתבר שהוא מאוחר לזמן חיבורו של זרעים גניזה א.

8. גלוסר עברי-יווני מן הגניזה, כתב יד מאוסף אנטונין סט' פטרבורג 628 (כת"י אנטונין)

חיבור עלום זה נמצא גם כן בגניזת קהיר. מדובר בדף אחד, כתוב משני צידיו, ועליו, בשני טורים, רשימת מונחים ממשנת כלאים ושביעית, כשמולם תרגומם ליוונית באותיות יווניות.⁴⁵ לא ידוע דבר על מחבר וכותב הפירוש, מלבד העובדה שכתב היד מתוארך באופן משוער למאה העשירית או האחת-עשרה.⁴⁶ כתיבת היד העברית רהוטה, אך זו היוונית, לעומתה, כמו גם הכתיב היווני, בעייתית מאוד, וניכר כי הכותב

43. תודתי נתונה לגב' תמר לייטר מן המכון הפליאוגרפי שע"י בית הספרים הלאומי על עזרתה הרבה והמועילה בבחינת מאפייניו הטכניים של כתב-יד זה ושל נוספים. דבריה הבהירים היו מלווים במאור פנים ואורך רוח.
44. הנייר אינו משורטט. המונחים המשנאיים ומקביליהם בערבית כתובים בטורים מקבילים - כל טור בגוון דיו שונה (כהה ובהיר) ובעובי קולמוס שונה, ולא בשורות ישרות. מכל אלו עולה כי קודם כולו נכתבו בטורים המונחים המשנאיים הזקוקים לביאור, ורק לאחר מכן שובצו מולם המונחים הערביים. אופן כתיבה זה מתאים למציאות שבה רושם אדם את המונחים שברצונו לבאר, ואז מחפש הוא את פתרונם, וברור שאין כאן העתקה של חיבור קיים, מה גם שבכמה מקומות בא המונח המשנאי ללא מונח ערבי מקביל. ייתכן כי אין זה כלל חיבור שנודע בציבור או שיועד לכך, אלא רשימת עזר לשימוש של הכותב בלימודו.

45. כת"י אנטונין. מן הגניזה מוכרים קטעי גלוסרים עבריים-יווניים נוספים למשנה, אך בהם כתובות המילים היווניות באותיות עבריות, בדומה לנעשה בערבית יהודית ובפרסית יהודית, ולמעשה בכל החיבורים האחרים המופיעים במחקר זה. באחד מכתבי היד (כת"י דה-לאנז') באים זיהוי צמחים ספורים, המובאים במחקר זה ('ע' ע'קרבנים', 'פקועות', 'קיק', 'עקרבנים') וראה שנוי, גלוסר, עמ' 225-227.

46. סטאר, גלוסר, עמ' 354. התיארוך מתבסס בעיקר על הכתיב, השימוש בנקודות דיאקריטיות וכד'. פפדופולוס-קרמאוס (שנת 1908) סובר כי כתב היד קדום בהרבה - המאה השביעית (פפדופולוס-קרמאוס, עמ' 90), אך חוקרים שבאו אחרי חלקו עליו באופן נחרץ, ותעיד על כך גם כתיבת היד העברית - תחום שבו לא היה בקי - שנחשבת, אמנם, לקדומה יחסית (כתב פרוטו מרובע), אך גם היא מתוארכת למאה העשירית בקירוב.

לא היה בקיא ורגיל לכתוב יוונית. סביר כי הפירוש נכתב בתחום ביזנטיון (אסיה הקטנה, הבלקן או דרום איטליה), והתופעות הלשוניות האופייניות לטקסט תומכות בכך.⁴⁷

קטע זה פורסם לראשונה בשנת 1908 על ידי פפדופולוס-קרמאוס (Pappadopoulos-Kerameus), אשר הציע את הסברו לכל אחד מן המונחים היווניים המובאים בו. בשנת 1935 פורסם מחדש על ידי סטאר (Starr), אשר דחה חלק גדול מפרשנותו של פפדופולוס-קרמאוס מתוך היכרות טובה יותר עם המקורות היהודיים.⁴⁸

9. פירוש המשנה המיוחס לר' נתן אב הישיבה בארץ-ישראל (רנאה"י; רנאה"פ)⁴⁹

המדובר בפירוש למשנה המיוחס לגאון ארץ-ישראלי בשם ר' נתן ב"ר אברהם אב הישיבה. בעולם המחקר מוכרים שני חכמים מן המאה האחת-עשרה שנקראו ר' נתן ב"ר אברהם: האחד פעל במחצית הראשונה של המאה, והאחר במחצית השנייה. החוקרים חלוקים בדעותיהם למי מהם יש לייחס את הפירוש.⁵⁰

פירוש זה מקיף את כל ששת סדרי המשנה (בהיקף המשתנה בין הסדרים והמסכתות). עיקרו פירוש מילים, אם כי, בניגוד לשאר פירושי הגאונים שנסקרו לעיל, באים בו גם ביאורי עניינים ואף דברי אגדה ומחשבה (בעיקר בפתיחת מסכתות).

החיבור הנמצא בידינו אינו פירושו המקורי של ר' נתן, אלא הוא פרי עריכה מאוחרת. עורך הספר, אשר הקדים את דבריו לפירוש, שילב בתוכו פעמים רבות מפירושיהם של אחרים, שהבולטים שבהם (לפי סדר זה) הינם: ר' נתן בעל 'הערוך', ר' יצחק אלפסי - הרי"ף ורב סעדיה גאון. נראה בסבירות גבוהה כי העריכה אינה מאוחרת הרבה לאמצע המאה השתים-עשרה, מכיוון שפירוש רמב"ם, שנפוץ ונתקבל ברחבי העולם היהודי, לא נזכר בו ולו פעם אחת.

47. סטאר, גלוסר, עמ' 355. חיזוק מסוים למיקומו בבלקן קיים בזיהוי 'שושנת המלך' (134) עם *Lilium chalconicum*, האנדמי ליוון ואלבניה (פלורה אירופה, כר' 5, עמ' 35). פפדופולוס-קרמאוס טען שיש רגילים לכך שהפירוש נכתב דווקא בקפריסין (פפדופולוס-קרמאוס, עמ' 90).

48. פיענוח זיהויי כת"י אנט. במחקר זה יסתמך לא אחת על קריאתו ופרשנותו של סטאר, אך באופן ביקורתי.

49. עיין בהרחבה: אסף, פירוש, בעיקר עמ' 381-386.

50. ראה עמר וקאפח, עמ' 11, ובמקורות שהובאו שם בהערות 4, 5.

הדעות חלוקות לגבי מקום עריכת החיבור. ש' אסף שיער כי הוא נערך במצרים.⁵¹ לעומתו, ברור היה לר"י קאפח, כי המאסף היה "מחכמי תימן הקדמונים" וראייתו המרכזית - השימוש התכוף ב"מילים, ניבים וביטויים שאינם נוהגים אלא בערבית היהודית בתימן".⁵² טענה זו הוכחה מתוך מונחים רבים, וקשה מאוד לחלוק עליה.⁵³

מלבד המחלוקת לגבי מקום עריכת החיבור, ישנה אי-בהירות רבה הנוגעת לפירוש על מסכתות דמאי, כלאים, שביעית, תרומות ואולי גם שבת, הכולל, למעשה, שני פירושים מקבילים. האחד - קצר באופן יחסי, שעיקרו פירוש מילים - מובא כולו תחת כותרת הפרק הראשון (אף על פי שמפרש מילים מכל פרקי המסכת). השני, שמבאר עניינים ומפרש מילים, מובא ברצף אחרי הפירוש הראשון, פותח במילים: "פירוש אחר לאחד החכמים", ומחולק לפי פרקי המסכת. אחד מפירושים אלו, לפחות בבסיסו, הינו פירושו של ר' נתן, ואם כן, סביר כי יותיר בתוכו לפחות עקבות של מסורות ארץ-ישראליות. אך לא ברור אם זהו הפירוש הראשון, ואז נשאל: מיהו "אחד החכמים"? או שמא הפירוש הראשון הוא המשכו של הקדמת המאסף, וייתכן שהעורך עצמו כתבו, ואם כן "אחד החכמים" הוא ר' נתן. בספר זה מכונה הפירוש הראשון "רנאה"י, והדעת נוטה להסכים לכך שזהו פירוש ר' נתן, גם מתוך השוואות לפירוש על מסכתות אחרות, שבהן לא מופיע פירוש נוסף מקביל.⁵⁴ הפירוש השני מכונה כאן "רנאה"י פ"א".

שלושה כתבי יד שונים של הפירוש מוכרים לנו, כולם הועתקו בתימן.⁵⁵ אף שחיבור זה ראה אור בדפוס בתרגומו של הרב י' קאפח,⁵⁶ נראה שיש לההדירו מחדש על פי כתבי היד השונים, זאת בשל שיבושים במונחים הערביים⁵⁷ ואף השמטתו של קטע אחד לפחות.⁵⁸

51. אסף, פירוש, עמ' 384.

52. "דברים אחדים מאת הסופר והמתרגם", עמ' 7. פוקס חלק על הוכחה זו, ומציין עוד כי הוא "משתמש רבות בנוסחים ובפירושים שהיו מקובלים בספרד ובצפון אפריקה" (פוקס, משנה, עמ' קסה), אך גם במחקר זה מוכח מעל לכל ספק כי לחיבור מאפיינים תימניים ברורים (ראה מסקנות המחקר בפרק הרלוונטי).

53. אלבוים, כלאים, עמ' 182-183; עמר וקאפח, עמ' 13-18.

54. למשל - תרגום 'קרוסטמילים' (124), המופיע הן בכלאים והן בעוקצין, ובו תואם הזיהוי המובא בפירוש הראשון בכלאים את הזיהוי בעוקצין, והזיהוי שבפירוש השני בכלאים שונה משניהם. גם פוקס משער שכך הוא, אך הוא מותיר קביעה זו בסימן שאלה (פוקס, משנה, עמ' קסד).

55. לונ. - LON BL OR. 11117; בהמ"ל 1 - JTS Rab. 1492/2; בהמ"ל 2 - JTS ENA 3590.2.

56. על גילוי והעתקתו של כתב היד שהיווה את הבסיס לתרגום: רנאה"י, פירוש, עמ' 6 ("דברים אחדים מאת הסופר והמתרגם").

57. ראה, למשל, אשכרוע (18), חלגלוגות (39) ועוד.

58. שבת פרק יד נשמט לגמרי מן הדפוס.

10. ספר הערוך לר' נתן ב"ר יחיאל מרומא (ערוך)⁵⁹

ר' נתן ב"ר יחיאל, בעל ספר 'הערוך', חי ופעל ברומא במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה (נפטר בשנת 1103). עמד בראש הישיבה שם לאחר מות אביו, ששימש בתפקיד זה לפניו. ספרו הוא מילון רב היקף למילים הקשות שבלשון חז"ל, המסודרות לפי שורשן בסדר אלפביתי, כאשר בכל ערך, מלבד פירוש המילה, מובאות גם דוגמאות לאזכורים בספרות חז"ל (משנה, תלמודים ומדרשים), שלעיתים מפורשות אגב כך.

לדברי החוקרים, פירושי ספר 'הערוך' שאובים מכמה מקורות: פירוש רבנו חננאל - שמוצאו איטלקי וישב בקירואן שבצפון אפריקה, ובעצמו ממוגז את מסורת גאוני בבל שהתקבלה בצפון אפריקה,⁶⁰ ואת מסורת התלמוד הירושלמי, שהייתה מקובלת באיטליה וביזנטיון; 'פירושי מגנצא' - פירושים מראשית תקופת ההתיישבות היהודית באשכנז,⁶¹ המייצגים את דרכו העצמאית של עולם התורה באשכנז, שחדל לראות עצמו כפוף למרכז בבבל;⁶² מסורת גאוני בבל שהגיעה לאיטליה ומייצגה הבולט הינו 'פירוש הגאונים לסדר טהרות'.⁶³

בתרגום המילים השתמש בעל 'הערוך' באוצר המילים של שפות רבות: עברית, ארמית, ערבית, פרסית, יוונית, לטינית ואיטלקית, אך אין להסיק מכך על ידיעותיו באותן שפות, אלא על מגוון המקורות שבהם השתמש.

הספר יצא לאור במהדורות דפוס רבות, וכן במהדורה מדעית - 'ערוך השלם' - שנערכה על ידי ח"י קוהוט בין השנים 1878-1892,⁶⁴ אך הינה חסרה את כתבי היד שנמצאו בגניזה הקהירית. הציטוטים במחקר זה הינם מתוך 'ערוך השלם', אך במקום שבו יש לכך משמעות תוקנה הגרסה על פי כתבי יד שונים, שגרסתם מובאת בעבודת

59. מתוך: תא שמע, ספרות, א, עמ' 217-221; תא שמע, עיונים, ג, עמ' 3-5 ועיין במקורות אלו בהרחבה. עוד לגבי חיבור זה ראה: אברמסון, הערוך, עמ' כז-מב; רוונה, מניעים, ובמיוחד עמ' 57-61. על בתי המדרש באיטליה במאה האחת-עשרה וקשריהם עם המרכזים היהודיים בא"י ובבבל ראה גרוסמן, ישיבת, עמ' 194-197. על מקומו של החיבור בהקשר ההיסטורי

ועל השפעה אפשרית על מבנה החיבור של הספרות המילונית הנוצרית ראה תא שמע, הרקע, עמ' 115-121. 60. תא שמע, ספרות, א, עמ' 125-128.

61. מייצגם המוכר והחשוב הינו הפירוש לבבלי של רבנו גרשום מאור הגולה, שפעל בראשית המאה האחת-עשרה.

62. גרוסמן, אשכנז, עמ' 86, 106.

63. ועיין לעיל פיה"ג. על חכמים איטלקיים שלמדו בישיבת רב האי גאון בבבל ועל ראשית השפעת התלמוד הבבלי על קהילות איטליה ראה: גרוסמן, אימת, עמ' 155-152; גרוסמן, ישיבת, עמ' 196.

64. ערוך השלם, עיין שם ח"א בהקדמות, וכן: תא שמע, ספרות, א, עמ' 220-221.

הדוקטור של ל' קואומו,⁶⁵ שעקבה אחר הלעזים הבאים בספר הערוך, במטרה לאפיינם מן ההיבט הפילולוגי.

11. פירוש רש"י לתלמוד (רש"י)⁶⁶

ר' שלמה יצחקי, גדול מפרשי התלמוד, חי ופעל בטרואה (Troyes) שבצפון צרפת במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה ועד לתחילת המאה השתים-עשרה (נפטר בשנת 1105). בימי בחרותו למד במרכזי התורה שבאשכנז - וורמייזא (Worms) ומגנצא (Mainz), שם ספג את התורה של רבנו גרשום מאור הגולה, מייסד ישיבת מגנצא, ושל תלמידיו.⁶⁷

בידינו מצוי פירושו, המקיף כמעט את כל התלמוד הבבלי, ונותר עד ימינו הנפוץ והמקובל ביותר על הלומדים. לפירוש זה זיקה עמוקה ל'פירושי מגנצא' - תורת רגמ"ה ותלמידיו - הן בתוכן והן בצורה. נוסף על כך, ניתן למצוא בפירוש רש"י לתלמוד שימוש במסורות פרשניות של גאוני בבל,⁶⁸ אם כי מסתבר שלא הכיר את פירושיהם של רב שרירא ורב האי, וככל הנראה גם לא את פירוש רבנו חננאל.⁶⁹ בין השאר משופע חיבור זה בתרגום מילים קשות - רבות מהן מתחום הריאליה, ובהן שמות צמחים רבים - ל'לע"ז' (בדרך כלל צרפתית עתיקה).⁷⁰ כמו כן מזוהים צמחים רבים בפירושו של רש"י למקרא, חלקם צמחים ששמם נזכר גם במשנה, ושיידונו גם הם במחקר זה.

אף שפירוש רש"י לתלמוד נפוץ ביותר, לא יצאה לאור מהדורה מדעית של פירוש זה. לפיכך נלקחו הציטוטים שבמחקר זה מתוך דפוס וילנה, ונוסח לעזי שמות הצמחים הינם על פי עבודתם המקיפה של דרמשטטר (Darmesteter) ובלונדהיים⁷¹ (Blondheim).

65. קואומו, לעזים, עמ' IV (מתוך התקציר העברי).

66. להרחבה עיין באריכות: תא שמע, ספרות, א, עמ' 40-56, וכן: גרוסמן, רש"י, ובייחוד עמ' 21-29; 74-76; 134-149.

67. על זיקת המרכז באשכנז במאות העשירית והאחת-עשרה ראה: גרוסמן, ישיבת, עמ' 197-203.

68. על יניקת ישיבות אשכנז מתורת גאוני בבל ראה למשל: גרוסמן, רש"י, עמ' 141; נעם, רש"י, עמ' 136-137.

69. גרוסמן, רש"י, עמ' 139-140.

70. לעיתים רחוקות גם גרמנית. על נטייתו לפרש ענייני ריאליה ראה פרנקל, רש"י, עמ' 113-114. כמו כן ראה: קטן, החיים - חיבור העוסק כולו בריאליה ובחיי היום יום בסביבתו של רש"י כפי שעולה מחיבוריו.

71. דרמשטטר ובלונדהיים. על זיהוי צמחים בפירושי רש"י ראה גם לעף, צמחים, וכן שמש, הרקע.

12. ר' יצחק בן מלכי-צדק: פירוש לסדר זרעים (ריבמ"ץ)⁷²

ר' יצחק בן מלכי-צדק חי ופעל בעיר סיפונטו⁷³ (Siponto) שבדרום מזרח איטליה במחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה.⁷⁴ ריבמ"ץ חיבר פירוש למשנת זרעים וטהרות (מלבד המסכתות שיש עליהן תלמוד בבלי), אך בידינו מצוי רק הפירוש לסדר זרעים. זהו הפירוש הראשון למשנה המוכר לנו, אשר בעיקרו מבאר עניינים שלמים המובאים במשנה, לאחר פירושי הגאונים ופירוש רב נתן אב הישיבה, אשר ביסודם הינם פירושי מילים.

הפירוש מבוסס על תמצית דברי התלמוד הירושלמי לסדר זרעים, אך הוא מפנה גם למקורות רבים בתלמוד הבבלי, בהם נזכרות ונדונות משניות סדר זרעים. פעמים רבות הוא מזכיר את ספר הערוך, שנתחבר במאה שקדמה לו. את מושגי הריאליה (ובתוכם שמות הצמחים) הוא מבאר באמצעות מונחים באיטלקית, ביוונית ובערבית.

הציטוטים מפירוש ריבמ"ץ המובאים במחקר זה הינם על פי מהדורת נ' זק"ש.⁷⁵

13. פירוש הרמב"ם למשנה (רמב"ם)⁷⁶

ר' משה בן ר' מימון נולד בקורדובה שבספרד בשנת 1138. בילדותו נאלצה משפחתו, כשאר יהודי האזור, לעזוב את ביתה בעקבות רדיפות, והתיישבה בעיר פס שבמרוקו. בהיותו כבן שלוש הגיע רמב"ם למצרים, לאחר שהייה של חודשים מספר בארץ-ישראל, ושם חי עד מותו בשנת 1204.

יצירתו של רמב"ם עצומה בהיקפה ובחשיבותה כאחד. החיבור 'משנה תורה', שנקרא גם 'היד החזקה', הינו מפעל הלכתי הכולל את ההלכות שנזכרו בתלמודים, כשהם ערוכים מחדש ומתומצתים בלשונו של רמב"ם, והוא הפך להיות עמוד היסוד ההלכתי לדורות שאחריו עד לחיבור ה'שולחן ערוך', ועד היום הוא נמנה עם ספרי ההלכה הנלמדים ביותר. ספרו הפילוסופי, 'מורה הנבוכים', הינו ציון דרך חשוב בעולם המחשבה היהודי בימי הביניים. רמב"ם חיבר גם את 'ספר המצוות', המונה את תרי"ג

72. מתוך: גוטליב, ריבמ"ץ, עמ' צז-ק; תא שמע, ספרות, א עמ' 221-223.

73. לעיתים נזכר: סיפונטו, סימפונט.

74. על חכמי סיפונטו הקדומים ראה: גרוסמן, אימתי, עמ' 152-153.

75. ריבמ"ץ, פירוש.

76. עיין בהרחבה: תא-שמע, ספרות, א עמ' 185-190. לתולדות חייו: הבלין, רמב"ם, עמ' 536-542.

המצוות שבתורה, וכן פירוש לתלמוד, שרק מעט מזער ממנו הגיע לידינו. נוסף על כך, כתב רמב"ם, רופא במקצועו, ספרי רפואה שונים, וביניהם גם את 'ביאור שמות הרפואות', המשמש כאן, יחד עם ספרים נוספים, לזיהוי שמות הצמחים בערבית.

אחד מן החשובים שבחיבוריו הוא פירוש המשנה, שנכתב בערבית, ושהינו המקיף ביותר שנכתב עד זמנו. את כתיבתו הראשונית של הפירוש השלים רמב"ם ממש עם בואו למצרים, כך שניתן לומר כי חיבור זה הוא פרי לימודו בשנות נעוריו בספרד ובמגרב, אף שבמהלך חייו המשיך רמב"ם לשכללו ולתקנו.⁷⁷ בידינו נמצאים גיליונות הפירוש על חמישה מששת הסדרים בכתיבת ידו של רמב"ם, ובהם תיקונים והוספות שהוסיף במהלך חייו, וכן הערות של בנו, ר' אברהם.⁷⁸ הפירוש עוסק בהיבטים שונים, ובהם גם פירושי מילים קשות ותרגומי ריאליה לערבית - ובתוכם גם צמחי משנת כלאים.

רמב"ם מעיד על פירושו למשנה: שתיקנתי בו מקומות אשר בורא הכל יודע כי ברובם באתי לידי טעות מחמת הימשכי אחר הגאונים ז"ל כגון רבנו נסים במגילת סתרים ורב חפץ ז"ל בס' המצוות ואחרים שאני חושש להזכירם.... דבריו אלו מורים על כך שהמסורות הגאוניות (שהגיעו אליו גם בתיווכו של רב ניסים מקירואן) היוו מקור מרכזי בכתיבתו את פירושו, כמקובל בספרות הפרשנית של ספרד וצפון אפריקה בתקופתו.⁷⁹ יש להניח כי הגעתו למצרים הפגישה אותו עם מסורות נוספות, אך מעבר לכך, כדברי תא-שמע, שם "החל סידור לימודו העצמאי מתוך ביקורת המקורות הפרשניים העומדים לפניו".⁸⁰ מבין תחומי הפרשנות השונים, תרגום מושגי הריאליה הוא מן הראשונים שעלול היה להשתנות עם הגירתו למצרים, ויותר ממנה יכולה הייתה לגרום קרבתו לארץ-ישראל ושהייתו הקצרה בה.⁸¹ על כן יש לראות בזיהוי שמות הצמחים שבפירושו שילוב בין המסורות הגאוניות שהתפשטו בארצות האסלאם לבין מסורות מקומיות בארץ-ישראל ובמצרים, יחד עם חקירתו וביקורתו של רמב"ם, שמלבד בקיאותו בתורה היה גם רופא, ובעל ידע רב בעשבונאות ובבוטניקה.

77. תא-שמע, ספרות, א עמ' 185. ועיין בלאו, אצלנו, עמ' 49-50.

78. על התפתחות כתיבת פירוש רמב"ם למשנה ראה: רמב"ם, 'ירושלמי', הקדמת המהדיר, עמ' ו-יד, וכן רמב"ם,

קאפח, הקדמת המהדיר, עמ' 16.

79. תא-שמע, ספרות, עמ' 18; 119.

80. שם, עמ' 188.

81. בלאו, אצלנו, עמ' 49-50.

פירוש רמב"ם למשנה הוא מן הצירים המרכזיים בספר זה, אם לא החשוב ביותר, וזאת מכמה סיבות: א. זהו הפירוש המקיף ביותר מבחינת הזיהויים. והראשון שבו מזוהים כל צמחי המשנה, אם בזיהוי מפורש, ואם כמשיח לפי תומו בערבית. ב. העובדה שפירוש רמב"ם למשנה התקבל בתפוצות ישראל השונות והפך לנפוץ מאוד השפיעה מן הסתם על התקבלות זיהוייו, ועל כן את הזיהויים המובאים בפירושים המאוחרים לו יש לבחון לאור השאלה עד כמה הושפעו אלו מפירוש זה, שסביר שהיה תחת ידם. ג. בירור הוראתם של הזיהויים הוא, במקרים רבים, ודאי או קרוב לכך. זאת בזכות חיבורו של רמב"ם 'ביאור שמות הרפואות', שבו מובאים רבים מן הצמחים הנדונים, ושם נמנים שמותיהם הנרדפים, מובאים תיאוריהם ושימושיהם ועוד.

שמות הצמחים בערבית שמביא רמב"ם מצוטטים במחקר זה מתוך מהדורת הפקסימיליה של כת"י רמב"ם.⁸² בתרגום דברי רמב"ם נעשה שימוש בתרגומו של ר"י קאפח שבמהדורתו לפירוש המשנה,⁸³ וכך גם בציטוט שמות הצמחים מסדר טהרות ומתחילת מסכת שבת, החסרים בכת"י רמב"ם שבידינו. בזיהויים ממסכת שבת הובאו בהערות השוליים ציטוטים מתוך קטעי גניזה של מהדורות קדומות של כת"י רמב"ם, שכוונסו ונערכו ע"י ס' הופקינס.⁸⁴

14. ר' שמשון משנץ: פירוש לסדר זרעים ולסדר טהרות (ר"ש)⁸⁵

ר' שמשון ב"ר אברהם, מגדולי בעלי התוספות, פעל בעיר שנץ (Sens) שבצפון צרפת בסוף המאה השתים-עשרה ובתחילת המאה השלוש-עשרה. שנים אחדות לפני פטירתו עלה לארץ-ישראל.

מפעלו הספרותי כולל שני חלקים מרכזיים. האחד הוא תוספות לרוב מסכתות התלמוד הבבלי, והשני - החשוב לענייננו - פירוש על משנת זרעים וטהרות, שניתן, אולי, לראות בו השלמת מפעלו הספרותי לחלקי המשנה שאין עליהם תלמוד בבלי. ייתכן גם שישנו קשר בין חיבור הפירוש על סדרים אלו, שעיקרם נושאים הקשורים בארץ-ישראל וכאלו שהינם בבחינת 'הלכתא דמשיחא', ובין חיבת ארץ-ישראל של ר"ש, שהביאה אותו לעלות ארצה בערוב ימיו.

82. כת"י רמב"ם.

83. רמב"ם, קאפח.

84. רמב"ם, הופקינס. ועיין שם בהקדמתו, ובייחוד בעמ' 20-21, ביחס למהותם של הקטעים.

85. עיין בהרחבה: אורבך, תוספות, עמ' 271-279; 298-312, וכן: תא שמע, ספרות, ב, עמ' 103-107.

פירוש למשנה מתייחס באופן בולט לפירוש ריבמ"ץ - פעמים רבות בהבאת פירוש, ולעיתים במחלוקת על דבריו, אך בעוד פירוש ריבמ"ץ הינו קצר ותמציתי, ואך רומז אל הסוגיות בתלמודים, פירושו של ר"ש ארוך, מקיף מצדדים רבים, ומתייחס לסוגיות התלמודיות ולדעות פרשניות אחרות באריכות.⁸⁶ נראה כי בדומה לפרשנות ה'תוספות' של תקופתו, שר"ש הוא ממייצגיה המובהקים, גם פירושו מתמקד בליבון הסוגיה המשנאית, ועוסק רבות בעימות בין מקורות שונים ויישוב הסתירות שקיימות ביניהם לכאורה, ומקדיש מקום מועט יותר לפרשנות הריאליה. לדברי אורבך, מקורו העיקרי בפירושי מילים קשות הוא 'הערוך', ונוספים לו גם פירוש ריבמ"ץ, כאמור לעיל, וכן פירוש הגאונים לטהרות.⁸⁷

פירוש ר"ש למשנה לא יצא במהדורה מדעית, והציטוטים במחקר זה הינם מתוך דפוס וילנא של התלמוד הבבלי, שם הובא חיבור זה במלואו.

15. תנחום הירושלמי: מילון 'אלמרשד אלכאפי' - 'המדריך המספיק' (תנה"י)⁸⁸

ר' תנחום בן יוסף הירושלמי פעל במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה. הוא פעל ונפטר במצרים, אך לא ברור אם נולד בארץ-ישראל והתגורר בה בבחרותו - כפי שאולי מעיד שמו, וכך היו גם שהסיקו מתוך תוכני מילונו - או שכינוי זה בא לו בירושה מאבותיו (כפי שגם בנו, שנולד במצרים, נקרא 'יוסף הירושלמי').

ר' תנחום חיבר פירושים לספרי המקרא, וכן מילון עברי-ערבי, שקרא לו 'אלמרשד אלכאפי' (המדריך המספיק), אשר לו כתבי יד רבים, ולאחרונה נערך ונדפס במהדורה מדעית ע"י ה' שי.⁸⁹

מילונו של ר' תנחום, שהינו גדול ומקיף מאוד, מיוסד על אוצר המילים של רמב"ם בחיבורו 'משנה תורה' שנכתב 'בלשון המשנה', ואשר ר' תנחום רואה בו את 'חיבורו הגדול' של "מוריני ורבנו משה זצ"ל, נזר הנשיאים בחיר הקרואים...", ומפליג הרבה בשבח ובשבח חיבורו זה.⁹⁰ לא ייפלא אפוא שתנחום מצטט פעמים רבות בהסבר מילים את פירושו של רמב"ם למשנה - 'שרח אלמשנה'. כן מציין ר' תנחום לשבח

86. תא שמע, ספרות, ב, עמ' 106.

87. אורבך, תוספות, עמ' 304-305.

88. עיין בהרחבה: תנחום הירושלמי, הקדמת המהדירה, עמ' יא-לד.

89. תנחום הירושלמי.

90. תנחום הירושלמי, עמ' 5-7.

בהקדמתו לחיבורו גם את ספר 'הערוך', וגם הוא משמש אותו כמקור חשוב.⁹¹ כן הוא מזכיר בחיבורו את רבי יונה אבן ג'נאח ('אבו אלוליד', מחבר 'ספר השורשים' - מילון של השורשים במקרא) ולעיתים רחוקות גם את רס"ג.⁹² המילון ערוך על סדר א-ב של שורשי המילים, וכולל בתוכו כמעט את כל צמחי המשנה.

16. ר' אשתורי הפרחי: ספר כפתור ופרח (כפו"פ; כפו"פ ל"ע)⁹³

ר' אשתורי הפרחי, שמוצאו מספרד, למד בבחרותו בצרפת, גורש משם ב-1306 בגזירת גירוש יהודי צרפת של פיליפ הרביעי, הגיע לברצלונה, ולאחר כמה שנים החליט לעלות לארץ-ישראל, אליה הגיע לאחר שהתעכב זמן מה במצרים. עיקר פעולתו התרחש לאחר עלייתו לארץ - והיא כוללת חקירת הארץ, טבעה, צמחיה ואתריה. ספרו 'כפתור ופרח' עוסק בסוגיות הקשורות במצוות התלויות בארץ, ומטרתו בספר זה, כפי שכותב המחבר בהקדמתו, היא להעביר ממצות התלויות בארץ דשתיך טפי [=החלידו מאוד] החלודה על פי ההלכה.⁹⁴ בעיקר נתפרסם ספרו בשל חקר שמות המקומות, וכן תיאורי מקומות רבים המובאים בו - בעיקר אלו שיש להם השלכות על סוגיות הלכתיות. כך, למשל, הוא מצייר את גבולות הארץ, מתאר את מידות הר הבית והמקדש ומונה את הערים המוקפות חומה, לדעתו, מימות יהושע בן נון (לעניין קריאת המגילה בפורים).

בספרו מזהה ר' אשתורי צמחים רבים מן המשנה, על פי רוב באמצעות שמות ערביים. הרוב הגדול של הזיהויים נזכר תוך כדי פירוש משניות ממסכתות דמאי, כלאים ושביעית, והוא מרוכז בעיקר בפרקים כו, לז, מח, נו, נח. כבר הראה ז' עמר כי ר' אשתורי הושפע במידה רבה מאוד מכתבי רמב"ם, ועניין זיהוי שמות הצמחים אינו יוצא מן הכלל לעניין זה.⁹⁵ עם זאת, במקרים שבהם לא הציע הרמב"ם פירוש, ובמקרים מסוימים נוספים, הוא חורג ומביא גם דעות אחרות.

בפרשו את המשניות הראשונות של מסכת כלאים, לאחר שפירש את שמות רוב הצמחים, מציין ר' אשתורי: "ומצאתי פירוש בלשון ערבי זולת זה", ומצטט קטע פירוש,

91. שם, עמ' 5. ראה גם: אברמסון, הערוך, עמ' מב.

92. תנחום הירושלמי, הקדמת המהדירה, עמ' כד.

93. עיין בהרחבה: כפתור ופרח, לונץ, הקדמת המהדיר עמ' XLII-XXIII; אלבוים, אשתורי.

94. כפתור ופרח, לונץ, עמ' ב.

95. עמר, אשתורי, עמ' רסה-רסו.

המונה למעלה מעשרים צמחים, שהינו, בבירור, העתקה של פירוש שמות הצמחים בתשובת רש"ג, בתוספות ושינויים קלים בלבד. רשימה זו מכונה בספר "כפ"פ ל"ע".⁹⁶ לחיבור זה כמה כתבי יד ומהדורות. במחקר זה נעשה שימוש במהדורתו של א"מ לונץ,⁹⁷ ומקומות ספורים תוקנו על פי המהדורה החדשה של בית המדרש להלכה בהתיישבות.⁹⁸

17. ספר המליצה לשלמה בן שמואל מגורגנג' (המליצה)

ספר המליצה הינו מילון עברי-פרסי ללשון המקרא וחז"ל, שנכתב בגורגנג' (Gorganj/Urganj) - עיר עתיקה על דרך הבשמים, היום בתחומי טורקמניסטן) על ידי שלמה בן שמואל, שאינו מוכר לנו ממקורות אחרים. התאריך על הקולופון של כתב היד הקדום ביותר הוא משנת א'תתנ"א למניין שטרות (1339-1340),⁹⁹ ויש שסברו כי כתב יד זה הינו אוטוגרף.¹⁰⁰ מוכרים כמה כתבי יד נוספים של החיבור, רובם מן המאה החמש-עשרה.¹⁰¹

זהו מילון על סדר האלף-בית, בו מובא המונח העברי ומולו מקבילו הפרסי, ולעיתים מובא גם ציטוט רלוונטי מן המקרא או ממקורות חז"ל. במקרים רבים באות שתי אפשרויות תרגום או ערכים כפולים עם מונחים פרסיים שונים. לפי באכר (Bacher), שהוציא לאור ליקוטים מתוך הספר, ייתכן כי הדבר מעיד על מגוון מקורות שעמד לפני מחבר המילון.¹⁰² אין בידינו מידע מוצק על מקורותיו של החיבור, ומלבד עבודתו של באכר לא פורסמו מחקרים משמעותיים על אודות חיבור זה.¹⁰³

96. כל הזיהויים מקטע זה הם של צמחים הנזכרים במסכת כלאים. ראה: אלבוים, כלאים, עמ' 188, ושם נקרא פירוש זה ראה"פ ל"ע.

97. כפתור ופרח, לונץ.

98. כפתור ופרח, התיישבות.

99. המליצה, ס"פ: SP RNL EVR I 75. ראה תיאור כתב היד אצל נצר, אוצר. כתב יד זה קטוע במקומות מסוימים ופחות נוח לקריאה, ועל כן נעשה בו שימוש מועט יחסית. רוב הציטוטים הינם משני כתבי יד אחרים - להלן הערה 100.

100. בקטלוג כתבי היד של בית הספרים הלאומי נכתב כך: "לפי בכר ושטיינשניידר ונצר, הקולופון הוא של המחבר, אך בדיקה על ידי צוות מפעל הפליאוגרפיה העברית קבעה שהקולופון הוא של המעתיק".

101. כתבי היד שבהם נעשה שימוש במחקר זה: ס"פ: SP RNL EVR I 75; שש: SASSOON 710; בהמ"ל: JTS ENA 1441.

102. באכר, ליקוטים, עמ' 57.

103. באכר אינו מציין במבואו לספרו מקורות משוערים של חיבור זה. נצר מונה בין מקורותיו של ספר המליצה

בספר המליצה נזכרים שמות צמחים רבים, ובמסגרת ספר זה הם רואים אור לראשונה. בחלק מן המקרים לא צלח ניסיון ההתחקות אחר השמות הפרסיים, בשל קושי בפיענוח הכתוב, באיתור המונח במילונים או בתרגום המונח לשם של צמח ספציפי. לחיבור זה חשיבות מיוחדת בהיותו מייצג של קהילות ישראל דוברות הפרסית, שספרותן מוכרת פחות ומעטים יחסית המחקרים על אודותיה.¹⁰⁴

18. פירוש המשנה לר' עובדיה ירא מברטנורא (רע"ב)¹⁰⁵

רבי עובדיה נולד באמצע המאה החמש-עשרה בעיר ברטנורא (Bertinoro) שבצפון איטליה. בשנת 1485 יצא למסע במטרה לעלות לארץ-ישראל, וב-1488 הגיע ליעדו. שימש זמן מה כראש קהילת ירושלים. את סיפור מסעו וקצת מקורותיו בארץ-ישראל סיפר באגרות שכתב למשפחתו שנותרה באיטליה.¹⁰⁶

לרע"ב יצירות במגוון תחומים, אך יצירתו המפורסמת היא פירושו המקיף לששת סדרי המשנה, אשר נדפס עד היום ברוב מהדורות המשנה כפירוש הבסיסי לצד טקסט המשנה. פירושו מבוסס בעיקרו על פירוש רמב"ם למשנה, ועל פירוש רש"י למשניות שבתלמוד הבבלי.¹⁰⁷ בפרשו מילים קשות הוא מביא, לעיתים, את השם בערבית ('לשון ישמעאל'), בשפה אירופית (איטלקית, צרפתית),¹⁰⁸ או בשתיהן. מוסכם על החוקרים כי פירושו למשנה נשלם בארץ-ישראל, אך חלוקות הדעות אם החל את כתיבתו כבר בהיותו באיטליה, או שהחיבור כולו הינו ארץ-ישראלי.¹⁰⁹

לפירוש רע"ב דפוסים רבים, אך עד היום לא יצאה לאור מהדורה מדעית של פירוש זה. במחקר זה נעשה שימוש בדפוס הראשון של פירוש רע"ב.¹¹⁰

את רב סעדיה, רב האי, רש"י ורמב"ם (נצר, אוצר). אך לא ברור כלל על מה הסתמך בדבריו אלו. מהתייחסות עם פרופ' ש' שקד עלה כי לא מוכרים מחקרים שעסקו במקורותיו של ספר המליצה.

104. מבט כללי על הספרות הפרסית-יהודית ראה שקד, פרקים, עמ' 22-34.

105. לרנר, ברטנורא, עמ' יד-לו. דוד, ברטינורו, עמ' 595.

106. התפרסמו אצל: יערי, אגרות, עמ' 144-98.

107. שוחטמן, ברטנורא, עמ' 3-4.

108. כאשר מצטט את פירוש רש"י - ראה למשל לרנר, ברטנורא, עמ' סה.

109. עיין לרנר, ברטנורא, עמ' לג-לד.

110. רע"ב, ונציה.

19. מילון 'אלג'מאע' - 'המאסף', המיוחס לר' דוד בן ישע הלוי (אלג'אמע)

מילון זה מתרגם ומבאר, כדבריו, ...מלים המבוארות על ידי רבנו [=רמב"ם] זכרוננו לברכה בששה סדרי משנה וכמה מלים מן הערוך...¹¹¹ במילון מסודרות המילים (לא שורשים) לפי סדר האלף-בית, עם תרגומן לערבית. מילון זה חובר בתימן באמצע המאה השש-עשרה, ומיוחס לר' דוד בן ישע הלוי, חכם תימני, אשר חיבר חיבורים רבים, ביניהם פירושים רבים על כתבי רמב"ם ויצירות ספרותיות, ולפי חלק מן הדעות חי בתקופה הנזכרת.¹¹² אחרים סוברים כי חיבור זה הוא פרי עטו של מחבר אחר, אלמוני, בן התקופה, בעוד רדב"י חי, לדעתם, כמה עשרות שנים קודם לכן - בסוף המאה החמש-עשרה.¹¹³

במחקר זה נעשה שימוש במהדורת צילום של כתב יד משנת תרצ"ט.¹¹⁴

20. ר' בנימין מוספיא: 'מוסף הערוך' (מוה"ע)¹¹⁵

ר' בנימין מוספיא (1606-1675) מצאצאי אנוסי ספרד, חי רוב ימיו בצפון אירופה, שימש כרופא של מלך דנמרק, ועבר בשנת 1648 לאמסטרדם, שם נמנה עם חשובי החכמים. ר' בנימין היה בעל השכלה פילוסופית רחבה, וכן ידע היטב לטינית, יוונית וערבית. חיבר ספרי רפואה ומדע, ספר שירה, פירוש לתלמוד הירושלמי¹¹⁶ וכן את 'מוסף הערוך'.

חיבורו 'מוסף הערוך' הינו הוספות והשגות על ערכים שונים מערכי ספר הערוך, בעיקר למילים שמוצאן יווני או לטיני. דרכו היא פילולוגית בעיקרה, כפי שמעיד הוא

111. תרגום של קטע מתוך הקדמת המחבר. לקוח מתוך: טובי, רדב"י, עמ' 91-92.

112. טובי, רדב"י, עמ' 79-82.

113. מדינה, אלג'אמע, עמ' 99-101, וראה שם הערה 6.

114. אלג'אמע.

115. ראה: אלפסי, מוספיא, עמ' 595.

116. לפי ח' מיכל חיבר ר"ב מוספיא פירוש על התלמוד הירושלמי, שלא ראה אור בדפוס (מיכל, אור, עמ' 285). ר"י אלפסי כותב כי הוא ראה אור במהדורת הירושלמי בדפוס ראם, וילנא תרפ"ב (אלפסי, מוספיא, עמ' 595), אך חיפושי שם העלו רק את פירוש 'מערכת הערוך' המלקט מפירושי הערוך ומוה"ע, וכן קטע המועתק מערוך השלם לרח"י קוהוט.

על עצמו.¹¹⁷ מקור אשר ממנו שאב רבות הוא מילונו של יוהנס בוקסטורף (Buxtorf) האב - מלומד נוצרי היבראיסטי, בן הדור שקדם לו.¹¹⁸

21. ר' דוד די לארה: ספר 'כתר כהונה' (כתכ"ה)¹¹⁹

ר' דוד כהן די לארה (1602-1674), חי ופעל רוב ימיו בקהילה הספרדית-פורטוגזית שבהמבורג, שם שימש ברבנות, ולאחר מכן עבר להתגורר באמסטרדם. ר' דוד היה מלומד ובלשן, ועמד בקשרי מכתבים בתחום הבלשנות עם יוהנס בוקסטורף הבן, שהעריך את עבודתו.

לר' דוד כמה חיבורים בתחום הלשון העברית, ובראשם 'כתר כהונה', עליו עמל במשך ארבעים שנה, שעוסק בביאור מילים קשות מן המקרא וממקורות חז"ל, ובו הוא משתמש בכלים פילולוגיים המביאים לחידושים רבים בביאור מילים.¹²⁰ מחיבור זה נדפס החלק המכיל את ערכי האותיות א-י, אף שידוע כי ר' דוד השלים את חיבורו עד לאות ר.

22. 'מכלל המשנה' לשלמה אבאבא בן נוריאל (מכה"מ)

'מכלל המשנה' הינו פירוש - גלוסר - עברי-פרסי למילים קשות על סדר המשנה, שנתחבר במהלך המאה השמונה-עשרה על ידי שלמה אבאבא בן נוריאל. חיבור זה אינו נזכר במקורות אחרים.¹²¹ בהקדמתו כותב המחבר על נחיצותו של פירושו:

117. בהקדמתו כותב מוה"ע: "ואיש ישראל יושב בבל מדבר בלשון עמה... רב אשי ורבינא, והם לא ידעו ולא יבינו קול המונה של רומי ולשון מדברת גדולות בני היונים למען התרחקם מעל גבולם... רבינו נתן גאון עולם משוש דור ודור לסדר סדר המערכה משמא דגמרא ואליבא דרבנותא... עד בא עתו כי לקח אותו אלקים... עד לא עשה כל מלאכתו... דברי פי יון ורמה חדלו להשכיל חדלו פירושם בישראל חדלו עד שקמתי בינותי בספרים חיצונים משום עת לעשות לה' " (מובא בתחילת ערוך השלם, לפני הקדמת רח"י קוהוט).

118. מלומד נוצרי שווייצרי, בן המאות השש-עשרה והשבע-עשרה. שימש פרופסור לעברית באוניברסיטת באזל, וכמוהו גם בנו, ששמו כשמו (בוקסטורף, יוהנס, עמ' 768).

119. ראה: הורוויץ, לארה, עמ' 492-493.

120. בהקדמתו לספר מבליט המחבר את ממד החידוש שבביאור המילים בחיבורו: "... כי חדשות אני מגיד לא שמעתם און מעולם... וחדוש דברים אשר לא שערו הראשונים אני עושה בהן... . כן מרחיב ביחס למתודה הפילולוגית: "... כל מלה אשר נעתקה מלשון אחת אל אחרת ותשתנה ותעובר (!) צורתה, תוסיף גם תגרע, גם תתחלף באותיותיה... כנודע למי שנתלמד ביונית רומית וזולתן" (כתר כהונה, הקדמה).

121. חיבור זה לא נחקר עד כה, והוא נזכר רק באופן כללי בסקירות שונות של אוספי כתבי יד (למשל: לאווינגר,

בראותי הקטן והצעיר שבתלמידים את הדור המבולבל והמשובש... ואין דורש ואין מבקש ללמוד ד"ת [=דברי תורה]... ויעירני... לתקן מכלל המשניות בדרך קצור ובלשון פארסי... כן הוא מזכיר את הפירושים שעמדו בפניו: וראיתי בפי' כף נחת ופי' עובדיא מברטנורי ופי' קב ונקי ופי' אדונינו ומורינו הרמב"ם ז"ל....

בידינו כמה העתקות של חיבור זה, שלא נדפס מעולם, רובן מן המאה התשע-עשרה.¹²²

23. מילון תימני למילים קשות - יצא לאור על ידי י' טובי (מילון מהד' טובי)¹²³

מילון זה, הנושא בחלק מכתבי היד את הכותרת 'שרח' אלאפאט" (=פירוש המילים), מוכר מארבעה כתבי יד,¹²⁴ אשר ביניהם שינויים לא מעטים, ובכל זאת ברור כי מקור כולם בחיבור אחד. לא ברורה זהות מחבר המילון, ולדברי י' טובי, שההדיר ופרסם את המילון: "אף שמטבע הדברים היה מחבר ראשון למילון זה, אם כי לא נודעו לנו שמו, מקומו וזמנו, הרי שברבות הימים נעשה המילון הפקר, שיד הכול משמשת בו, מוסיפה, משנה ומחסרת לפי הצורך ולפי הטעם של המעתיק ושל ציבור הצרכנים המיועד של המילון בהעתקתו המסוימת".¹²⁵ מכל מקום, אחד מכתבי היד הוא מן המאה השמונה-עשרה והיתר מן המאה התשע-עשרה.

24. ר' ישראל ליפשיץ: פירוש 'תפארת ישראל' למשנה (תפא"י)¹²⁶

ר' ישראל בן ר' גדליה ליפשיץ (1782-1861), מגדולי חכמי גרמניה במאה התשע-עשרה ונצר לשושלת רבנים, שימש ברבנות בכמה ערים.¹²⁷ נודע בשל חיבורו 'תפארת ישראל' על ששת סדרי המשנה. הפירוש נדפס בשתי מהדורות בחיי המחבר, אשר חזר והגיה את חיבורו והוסיף עליו. לקראת המהדורה השלישית, שהודפסה לאחר מותו, חילק המחבר את הפירוש לשני פירושים מקבילים: האחד עוסק בביאור מהלכי המשנה ובפלפול בהם, והשני בפשט המשנה ובביאור מילים קשות. לשני החלקים

קובץ, עמ' 4) ושל ספרות פרסית יהודית (למשל: נצר, אוצר).

122. כתבי היד שבהם נעשה שימוש במחקר זה: ב"א: BAR ILAN 651; בהמ"ל: JTS MS 8714.

123. ראה בהרחבה הקדמתו של טובי (מילון מהד' טובי, עמ' 77-81).

124. כת"י נחום 381; כת"י מב"צ 3285; כת"י מב"צ 3372; כת"י אלברג-מונטריאל 159/1. שם, עמ' 78.

125. שם, עמ' 79.

126. פירוש זה ומחברו זכו למחקר מקיף בעבודת הדוקטור של מ' מאיר - ראה: מאיר, הרב.

127. עוד על תולדות חייו ראה: מאיר, הרב, עמ' 28-34.

קרא 'כין' ו'בועז' (בהתאמה), כשם של שני העמודים שניצבו בפתח מקדש שלמה. במהדורה הראשונה נדפס הפירוש בשישה כרכים קטנים יחסית,¹²⁸ ובהם נדפס פירוש זה לבדו כהערות שוליים לטקסט המשנה. החל מן המהדורה השנייה נדפסו לצד טקסט המשנה גם פירוש רע"ב ותוספות יו"ט.¹²⁹ במסגרת מחקר זה נעשה שימוש הן בדפוס הראשון¹³⁰ והן בדפוס מאוחר,¹³¹ ומצוינים בו ההבדלים שניתן למצוא ביניהם מדי פעם בפעם.

בפירושו עסק המחבר בין השאר גם בביאור עניינים מתחומי מדע שונים ומגוונים כגון היסטוריה, זואולוגיה, פיסיקה, רפואה, לשון, פילוסופיה ועוד, ולא נמנע מלהשתמש גם במקורות שמחוץ לספרות הרבנית.¹³² לעניין מחקר זה יש לציין כי לא אחת עוסק הפירוש בביאור מילים מן המשנה השאלות משפות זרות (בעיקר יוונית ולטינית) תוך כדי התייחסות למקורן.¹³³

ד. סקירת ספרות המחקר¹³⁴

חוקרים רבים עסקו בזיהוי הצמחים הנזכרים במקורות יהודיים קדומים. חלוץ החוקרים המודרניים בתחום זה בארץ-ישראל הינו גוסטב דלמן (Dalman), שבעבודתו המקיפה Arbeit und Sitte in Palastina עסק גם בזיהוי צמחים.¹³⁵ המקיף מבין החיבורים הוא ספרו של עמנואל לעף (Löw)¹³⁶ Die Flora der Juden¹³⁷, אשר עוסק בכלל הצמחים הנזכרים במקורות יהודיים, למן התנ"ך ועד לספרות ימי הביניים, ונחשב למקיף ולבסיסי בתחום זה.¹³⁸ כן יש למנות את כתביהם של בני הזוג הרולד ואלמה מולדנקה

128. "... ובכרך קטן אשר ינשא בחיק מהולכי על דרך שיחו..." (תפא"י ד"ר, הקדמה לסדר טהרות, ג ע"א).

129. על תהליך כתיבת הפירוש, פרסומו ומהדורותיו השונות ראה בהרחבה: מאיר, הרב, עמ' 97-72.

130. תפא"י, ד"ר.

131. תפא"י, ד"מ.

132. עיין בהרחבה: מאיר, הרב, עמ' 104-123.

133. מאיר, הרב, עמ' 113-114.

134. לסקירה רחבה של מחקר זיהוי הצמחים שבמקורות בימי הביניים ובדורות האחרונים עיין גם: פליקס, פרי, עמ' 19-21.

135. דלמן, עבודה.

136. פעל בעיר סגד שבהונגריה, שם שימש כרבה של הקהילה הניאולוגית. עמד, בין השאר, בקשר מכתבים פורה עם האגרונום וחוקר צמחי הארץ, אהרן אהרונסון.

137. לעף, פלורה.

138. כמו כן חיבר לעף ספר על שמות צמחים בארמית (לעף, שמות) וכן חיבורים העוסקים בבעלי החיים

(Moldenke)¹³⁹ ושל נייג'ל הפר (Hepper)¹⁴⁰, שעוסקים בזיהוי צמחי התנ"ך. עם החוקרים הארץ-ישראליים המרכזיים של הצמחים הנזכרים במקורות נמנים ברוך צ'יז'יק,¹⁴¹ אפרים וחנה הראובני,¹⁴² אוריה פלדמן,¹⁴³ מיכאל זהרי,¹⁴⁴ יהודה פליקס,¹⁴⁵ מרדכי כסלו (ויכסלפיש),¹⁴⁶ זהר עמר,¹⁴⁷ משה רענן,¹⁴⁸ ואברהם אופיר שמש.¹⁴⁹

עיקר מחקרם של חוקרים אלו התבסס על ניתוח המקורות והקשרם מן ההיבטים הבוטני-מורפולוגי, הגיאוגרפי-בוטני וההיסטורי, ועל חקירת השמות מן ההיבטים הלשוניים: הפילולוגי והאטימולוגי.¹⁵⁰ במחקרים אלו נידונו לעיתים זיהויים של פרשנים במכלול עבודת הזיהוי, אך על פי רוב לא מילאו שם תפקיד מרכזי.¹⁵¹

מן החוקרים המעטים שראו צורך לעסוק בזיהוי הפרשנים, צמצמו אחדים את מחקרם

ובמינרלים במקורות היהודיים.

139. מולדנקה, צמחים.

140. הפר, אנציקלופדיה.

141. צ'יז'יק, אוצר.

142. מחקריהם לא קובצו לכרך אחד, ופורסמו על פי רוב כמאמרים בכתבי עת, למשל: הראובני, אזובים; הראובני, חצב; הראובני, מרור; הראובני, מתוק; הראובני, קורנית; הראובני, מחקרים ועוד רבים. לרשימה מלאה של פרסומיו ראה: הראובני, כתבים. מחקר מקיף על עבודתם נערך במסגרת דיסרטציה של ש' אורן (אורן, חקר, בעיקר עמ' 49-82).

143. פלדמן, תנ"ך; פלדמן, משנה.

144. זהרי, צמחים.

145. ספרים ומאמרים רבים, ביניהם: פליקס, כלאים; פליקס, שביעית; פליקס, משנה; פליקס, בשמים; פליקס, פרי ועוד.

146. מאמרים רבים, ביניהם: כסלו, חרוב; כסלו, חרובינא; כסלו, כרישים; כסלו, עשבים; כסלו, ורדים; כסלו, קוף ועוד.

147. ספרים ומאמרים רבים, בהם: עמר, מקרא; עמר, קטורת; עמר, אוג; עמר, הגים; עמר ושוויקי; עמר, מרורים.

148. עשרות מאמרים קצרים העוסקים במונחים מעולם החי והצומח הנזכרים בגמרא, במסגרת אתר הרשת 'פר' רטל הדף היומי'.

149. שמש, גן עדן; שמש, צמחים; שמש, הרקע; שמש, טבע; שמש, מונחים ועוד.

150. דוגמה יפה לחקירה רב-תחומית ניתן לראות אצל שטיינר (שטיינר, בולס). כדי לזהות שמות צמחים הנזכרים בתנ"ך ובמשנה הוא נזקק לתחום הלשון העברית והלשונות השמיות בכלל, לבוטניקה, לבוטניקה ארכיאולוגית, להיסטוריה של ארץ-ישראל והמזרח התיכון, לחקר הריאליה של העת העתיקה, לחקר המקרא, לחקר המשנה ונוסחיה ועוד.

151. ראה למשל: פליקס, צומח, עמ' 7-8. שם מונה פליקס את "זיהוי הצמחים אצל מפרשי המקרא והתלמוד" כאחד מאמצעי הזיהוי של הצמחים הנזכרים במקורות, אך שם נראה כי הוא מתייחס לזיהויים מזדמנים בלבד, ולא למחקר שיטתי של מסורות זיהוי. כמו כן השימוש באמצעי זה בפועל הוא שולי למדי. בנוגע למחקר הריאליה של המקורות באופן כללי ראה: שפרבר, תרבות, עמ' 3-22.

לדיון בשאלת זיהוי הצמחים בפירושו של חכם מסוים.¹⁵² אחרים התמקדו במסורות הזיהוי של צמח מסוים או של קבוצת צמחים ייחודית, כגון סממני הקטורת.¹⁵³ מכל מקום, לא נעשתה עד כה עבודה מקיפה הבוחנת שיטתית את זיהוי הפרשנים ביחס לכלל צמחי המשנה.

ה. מתודולוגיה

תחת כותרת זו נכללים שני פרקי משנה. האחד - תיאור שלבי המחקר ואופן הצגת הדברים בספר. תיאור זה כולל בתוכו סוגיות מתודולוגיות שונות. השני - הרחבה בסוגיית ספרות העזר לזיהוי שמות הצמחים בלשונות ובניבים השונים, ואופן השימוש בה.

שלבי המחקר ואופן הצגת הנתונים והמסקנות

יצירת רשימת הצמחים הנזכרים במשנה

הרשימה, שנוצרה לאחר עיון בחיבורים העוסקים בזיהוי צמחי המשנה,¹⁵⁴ נתגבשה סופית על פי הקריטריונים שנזכרו לעיל.¹⁵⁵ שמות הצמחים מובאים בדרך כלל ככתיבתם בכתב יד קויפמן,¹⁵⁶ הנחשב לחשוב ולמדויק שבכתבי היד של המשנה.¹⁵⁷ במקרים שבהם שם הצמח המקובל בדפוסים שונה באופן ניכר, עשויים להופיע שני השמות זה לצד זה.¹⁵⁸ השמות מובאים כאופן כתיבתם במשנה - ברירת המחדל הינה

152. כגון: עמר, אשתורי, ובמיוחד עמ' רסד-רסו, ביחס למקורותיו של ר' אשתורי הפרחי; שמש, הרקע, ביחס לכמה זיהויים בפירוש רש"י לתלמוד.

153. כגון: עמר, קטורת, עמ' 155-157, לגבי היחס בין פרשנים שונים בנוגע לזיהוי סממני הקטורת; עמר, זיהוי, עמ' 6-9, לגבי "אסכולות פרשניות" (לפי מסקנותיו של עמר הפכו פירושיהם של רב סעדיה גאון, רש"י ורמב"ם למקורות שמהם שאבו פרשנים מאוחרים יותר את הזיהויים שבפירושיהם), ולגבי היחס בין מקום מושבו של הפרשן ובין זיהוייו.

154. ראה לעיל: 'סקירת ספרות המחקר', עמ' 5 ואילך.

155. 'הגדרת הנושא והיקף המחקר', עמ' 4 ואילך.

156. כת"י קויפמן.

157. עיין: קוטשר לשון.

158. ברוב המקרים קודם השם שבכת"י קויפמן לשם המקובל בדפוסים. במקרים ספורים הוקדם השם שבדפוסים כדי למנוע בלבול באיתור השם (הרדופני/רדפני; כרכום/קורקום; צמר גפן/גפן צמר; קושט/כושת).

צורת יחיד, אך אם כל אזכורי הצמח במשנה מופיעים בצורת רבים - הוא יובא באופן זה (לדוגמה: חלגלוגות, קרוסטמילין). הערכים סודרו על פי סדר אלפביתי של שמות הצמחים.

ריכוז האזכורים לכל אחד מן הצמחים

רשימת האזכורים של כל אחד מן הצמחים במשנה, במקורות תנאיים נוספים ובתלמודים, נוצרה באמצעות שימוש אינטנסיבי מושכל במנועי חיפוש ובמקביל עיון בספרי המחקר. בפתיחת כל ערך מובאת סקירה קצרה של האזכורים, בדרך כלל עם התייחסות כללית להקשר. עבור צמח הנזכר פעמים ספורות מובאות כל ההפניות. עבור צמח אשר נזכר פעמים רבות מובאות כמה דוגמאות.

כאמור, נוסף על האזכורים במשנה הובאו אזכורים מן התוספתא, ממדרשי ההלכה ומן התלמודים, וזאת כדי לאפשר ללומד לעיין במקורות אלו ולהבין הקשרים נוספים של הצמח במקורות חז"ל. לעיתים האזכורים בתלמודים מובאים תוך זיהוי של הצמח בארמית וכד', ואז נפגוש זאת גם בדיון על אודות הזיהויים עצמם, אך על פי רוב הם נזכרים כציטוט ממקורות תנאיים או תוך כדי הדיון התלמודי, ללא התייחסות לזיהוי, ואז יצוין שהאזכור הוא 'כמשיח לפי תומו'.

סריקת ספרי הפרשנים השונים, הבאת הזיהויים הכתובים בהם וסיווגם לרשימת הצמחים

הסריקה התבצעה לאורך החיבורים, תוך כדי מיקודה במקום הצפוי של האזכורים: פירושים למשנה - במשניות שבהן מופיע הצמח; מילונים - בערכים הרלוונטיים. חיבורים אחרים - על פי מפתחות של מהדורות מדעיות או מנועי חיפוש (לעיתים אלקטרוניים). ברירת הנוסח המדויק של הזיהוי נעשתה על פי הסדר הבא: מהדורות מדעיות, מחקרים אחרים שביצעו את הנוסח מתוך כתבי יד, כתבי יד קדומים, דפוסים מוקדמים, דפוסים אחרים (כמפורט לעיל - 'הפרשנים והחיבורים'). ציטוטי הפרשנים מובאים על פי רוב בהערות, ולא בגוף הטקסט. בחלק מן המקרים הציטוט מתמצה בשם צמח שבו נוקב הפרשן, ובמידת הצורך הובא ציטוט נרחב יותר מתוך החיבור.¹⁵⁹

159. לעיתים הכרונולוגיה הינה משוערת - למשל בכל הנוגע לתיארוך כתבי יד מן הגניזה.

בספר זה (בשונה מעבודת הדוקטור שעליה הוא מבוסס) לא מובאת בכל ערך רשימת כל הפרשנים, ואיתם הציטוטים והזיהויים, אלא רשימת הזיהויים המוצעים על ידי הפרשנים, כאשר אצל כל זיהוי רשומים הפרשנים שנקטו בו, כפי שיפורט להלן.

עיבוד הזיהויים

במרבית המקרים מזהה הפרשן, למעשה, את הצמח המשנאי באמצעות שם צמח בשפה כלשהי - על פי רוב שפת הדיבור של הפרשן. משימה מרכזית במחקר זה הינה זיהוי שמות הצמחים שהובא על ידי הפרשנים. הדבר התבצע באמצעות ספרות עזר קדומה ומודרנית. בהערות לכל ערך ניתן לראות גם את ההפניות לספרות העזר.¹⁶⁰ במקרים רבים התעורר צורך לבחון אפשרויות זיהוי שונות לאור ההקשר במשנה והשוואה לפרשנים אחרים. בחלק מן המקרים הזיהוי הינו כללי בלבד, וכולל תיאור של הצמח או של מאפיינים שלו. כאשר מובא התיאור בשפה זרה, הובא תרגומו מתוך הוצאה מדעית, ובאין הוצאה כזו, תורגמו הדברים באופן עצמאי. עיבוד זיהוי של הפרשן מובא בסמוך לציטוט.

על פי רוב מתמצה העיבוד עד כדי שם מדעי של צמח עד לרמת המין או הסוג. לעיתים התוצאה הסופית מגיעה לרמה טקסונומית כללית יותר (קבוצת סוגים, משפחה) או לתיאור בלבד, ללא ציון טקסונומי. הציון הטקסונומי מובא בשם מדעי לטיני ובצמוד (בסוגריים) המקבילה העברית, אם ישנה כזו. ככל שהזיהוי כללי יותר, הנטייה הייתה שלא לכלול אותו ברשימת הזיהויים, אלא לציין בחלק ה'עיון' שבסוף הערך, אף שלפעמים שיקול הדעת הביא בכל זאת להכללתו ברשימה.

ריכוז רשימת הזיהויים לכל ערך ותיאורם

לאחר שעמדו לפנינו כלל הפרשנים על זיהוייהם לצמח מסוים, נערכה רשימה של הזיהויים - לעיתים ארוכה ולעיתים קצרה למדי. כל זיהוי מובא תחילה בשמותיו העבריים של מין הצמח - מדעי ועממי (אם ישנו), ואז, בסוגריים, בשמו הלטיני. לאחר מכן מובא תיאור תמציתי, שכולל על פי רוב פרטים שונים, כגון: ייחוס טקסונומי (משפחה), תיאור מורפולוגי בסיסי (צורת חיים, פרטי זיהוי בולטים), תפוצה (בארץ ובעולם), שימושים לאדם (בעבר ובהווה), ולעיתים מידע ייחודי רלוונטי נוסף. התיאור

160. סוגיית ספרות העזר ללשונויות וניביה נדונה במסגרת תת פרק מפורט - ראה להלן.

קצר למדי, שהרי יכול הלומד לאתר בקלות תיאורים מדעיים מפורטים, ואין תפקידו של ספר זה להאריך בכך. לעיתים, כאמור לעיל, הזיהוי מצביע על קבוצת מינים הנמנים עם סוג או משפחה, ואז יובאו מאפייני הקבוצה עם ציון של מינים בולטים.

נוסף על כך השתדלנו להביא תמונה של הצמח שתסייע לקורא ותמחיש את הזיהוי. בסופו של כל זיהוי מובאת רשימת הפרשנים שהביאו אותו. לעיתים, אם מדובר ברשימת פרשנים ארוכה, נכתב באופן כללי כי רבים זיהו כך, כשאת הפירוט ניתן לראות בהערות, יחד עם הציטוטים וההפניות לספרות העזר.

עיון - תובנות העולות ממכלול זיהוי הצמח

בכל ערך, לאחר רשימת הזיהויים, מובא עיון ובו התובנות העולות מן ההתבוננות במכלול הזיהויים של הצמח: היבטים משותפים לכלל הזיהויים או לחלקם, אשר מצביעים על רציונל כלשהו; מרכזיות של זיהויים מסוימים, המופיעים אצל כמה פרשנים, לעומת האחרים; הצבעה על זיהוי מסוים כאופייני למקום מושבו של הפרשן שנקט בו; חריגות של זיהוי ספציפי על רקע מכלול הזיהויים; קושי בולט העולה מן הזיהוי ביחד להקשר במשנה ועוד. כן מובאים בחלק זה זיהוייהם של חוקרי צמחי המשנה מן הדורות האחרונים. כאמור בתחילת המבוא - בספר זה אין ניסיון שיטתי להעריך את היתכנות הזיהויים ולהצביע על הזיהוי המדויק, אף שבין השיטין יוכל הלומד להעריך, באופן חלקי לפחות, את הזיהויים השונים. ובכל זאת לעיתים עשוי להופיע ניסוח המקשה על זיהוי מסוים, אשר באופן בולט אינו תואם את ההקשר במשנה, או שעל פי ההיסטוריה הגיאוגרפית לא ייתכן שצמח זה היה מוכר באזורנו.

עריכה חזותית של זיהוי הפרשנים לצמח ספציפי כפונקציה של זמן ומקום הזיהוי

בחלק מן הערכים, כאשר קיימת יותר ממסורת זיהוי אחת לצמח המשנאי, נבנה תרשים שבבסיסו צירי זמן ומרחב, ובו משובצים הפרשנים/החיבורים, כשהם מסומנים בצבעים שונים על פי הזיהוי שבו נקטו. השיבוץ מאפשר צביעת שטחים, הממחישה את תפוצת כל זיהוי בזמן ובמרחב. באופן זה ניתן לראות בקלות את הזמן והמקום בו נודע לראשונה כל זיהוי, להתרשם מאופן התפשטות הזיהויים, להבחין בין מסורות מרכזיות לבין זיהויים ייחודיים או פריפריאליים, להצביע על קשרים בין פרשנים שונים ועוד.

לא נבנו תרשימים לערכים שבהם אין לכך תרומה ממשית לתובנות חדשות, למשל במקרים שבהם קיימת מסורת זיהוי אחת לצמח, ואף אם לצידה מופיע זיהוי ייחודי אחד ואף יותר.

אופן פריסת המרחב הגיאוגרפי, אשר מתואר באופן טבעי במפה דו-ממדית, על גבי ציר אחד בתרשימים אינו פשוט וברור מאליו, אך הדבר נעשה בכל זאת, באמצעות כמה קווים מנחים - גיאוגרפיים ואחרים: הציר הבסיסי הינו מזרח-מערב, ובאופן זה ממוקמת ארץ-ישראל בערך במרכז הציר, כאשר התפוצות המערביות (ארצות הים התיכון ואירופה) משמאל לה, והתפוצות המזרחיות (עיראק, תימן ופרס) מימין לה. מכיוון שלא נמצאו עבור מחקר זה חיבורים מארצות צפון אפריקה (למעט מצרים), סידורן של 'תפוצות המערב' התברר כפשוט למדי וזאת על פי הקרבה הגיאוגרפית לארץ-ישראל ובאופן הבא: מצרים, ביזנטיון, איטליה וצפון אירופה (אשכנז וצרפת). בבחינת 'תפוצות המזרח' נתעוררה בעיה ביחס למיקומן של פרס ותימן. מיקומה המרכזי של עיראק בקרבת ארץ-ישראל הינו טבעי עקב הקרבה הגיאוגרפית היחסית, וכן עקב מרכזיותם של התלמודים - הבבלי והירושלמי - כקדומים שבפרשני המשנה. קביעת הסדר בין פרס לתימן הייתה מורכבת, שכן המרכזים מדוברים ממוקמים גיאוגרפית במרחק זהה פחות או יותר של מרחק מארץ-ישראל, ופנים שונות היו לשיקולים להקדמת האחד והרחקת האחר. מחד גיסא - הסמיכות הגיאוגרפית מורה על הצמדת פרס לעיראק. מאידך גיסא - הקרבה בין קהילות תימן למרכז היהודי במצרים בימי הביניים מורה על זיקה גדולה יותר ל'מערב'. הסדר המוצג בסופו של דבר (המקרב את תימן ומרחיק את פרס) מושפע ממסקנות המחקר, המצויות בעבודת הדוקטור, שלפיהן אף ששתי תפוצות אלו הינן 'פריפריות פרשניות', ניכרת השפעתם של חיבורים מרכזיים על חיבורים פרשניים מתימן יותר מאשר השפעתם על חיבורים מפרס.

ספרות העזר והשימוש בה¹⁶¹

חלק ניכר מן הסוגיות המתודולוגיות שעלו במהלך המחקר ממוקד בהיבטים לשוניים ומילונאיים. ניתן לומר, בהכללה, שהבעיה שהעסיקה את הפרשנים עצמם - הוראת

161. בסעיף זה הובאו בעיות מתודולוגיות הנוגעות באופן ספציפי לתהליכי העבודה של מחקר זה. על המתודור לוגיה והבעיות של מחקר הצמחים במקורות באופן כללי ראה למשל: פליקס, פרי, עמ' 9-23 (מבוא כללי ל'צמחי התנ"ך וחז"ל').

שמות צמחים מתקופה קדומה בשפה שאינה בשימוש יומיומי בסביבתם - היא זו שמלווה את המחקר כולו בבסיסו. כפי שהפרשנים עסקו בזיהוי השמות מן המשנה, כך עוסק חלק מרכזי במחקר בזיהוי השמות מחיבורי הפרשנות. רש"י, לדוגמה, זיהה בשם המוכר לסביבתו - 'פניל' - את 'דוחן' שבמשנה - שם שהיה בשימוש מאות שנים קודם לזמנו, ומקורו במרחב גיאוגרפי, תרבותי ולשוני שונה. ובדומה לכך עוסק מחקר זה בזיהוי השם שבו נוקב רש"י - 'פניל' - שם שהיה בשימוש לפני כאלף שנה, באזור גיאוגרפי, תרבותי ולשוני אחר.

הדרך לזיהוי מדויק ככל האפשר משתנה בהתאם לשפה, למקום הגיאוגרפי ולתקופה. דרך הזיהוי מושפעת רבות גם מהימצאותם של מקורות חיצוניים המסייעים בזיהוי שמות הצמחים בשפה, הניב והרובד הלשוני ההיסטורי שבו מדובר. להלן סקירה של מאפייני מלאכת זיהוי שמות הצמחים המופיעים אצל הפרשנים השונים.

שמות צמחים בערבית¹⁶²

בכל הנוגע לשמות הצמחים בערבית נושאת סוגיית הזיהוי אופי ייחודי. בשפה זו ישנם מקורות רבים - קדומים ומודרניים - לזיהוי שמות צמחים, אך דווקא ריבוי זה מעיד במידה רבה על האתגרים:

הכיבוש הערבי השתרע על פני שטחים עצומים - משולי תת היבשת ההודית במזרח ועד לאוקיינוס האטלנטי במערב. השפה הערבית שקנתה לה אחיזה באזורים השונים התפצלה לניבים רבים ושונים, ולכל ניב אוצר מילים משלו. אוצר המילים המקומי (ובכלל זה שמות הצמחים) הושפע רבות גם מן השפות המקומיות שבאזורי הכיבוש השונים - מן הפרסית במזרח, דרך היוונית בחופי הים התיכון ועד לניבים הרומאניים שבחצי האי האיברי. ריבוי הניבים והשפעת השפות המקומיות הביא לכך שבמקומות שונים נושא אותו צמח שמות שונים.¹⁶³

162. מעבר להפניות הרבות של מנחה מחקר זה, פרופ' זהר עמר, אל ספרות העזר הערבית, הסתייעתי בת' חום המילונאות הערבית בפרופ' יהושע בלאו, אשר חיווה דעתו והאיר את עיניי ביחס לדרכי החיפוש במילונאות הערבית. כן סייע בידי פרופ' נאסר בסל מאוניברסיטת תל אביב, אשר ייעץ לי ומסר לידי רשימות ביבליוגרפיות הכוללות חיבורים מילונאיים רבים הרלוונטיים למחקרי.

163. על בעיה זו כתב כבר רמב"ם בהקדמה לספרו 'ביאור שמות הרפואות': "... כי רפואה אחת יכולה לה- קרא בכינויים שונים אצל אנשי אותה השפה בגלל הבדלי הזמן ומקור הכינויים והמונחים אצל תושבי האזורים השונים באותה המדינה" (מונטנר, רמב"ם, עמ' 15). יש להעיר, כי בהיותו ער לתופעות בתחום שמות הצמחים, יש לייחס לזיהוי רמת דיוק גבוהה יותר, כאשר נראה כי הוא מנסה למסור את דברי פרשנים

הדבר סבוך לעיתים אף יותר במקרים בהם נושאים צמחים שונים את אותו השם - באותו האזור או באזורים שונים. לעיתים משותף שמם של שני צמחים הרחוקים מאוד במאפייניהם זה מזה, ובדיקת ההקשר במשנה מעלה באופן פשוט למדי את כוונת הפרשן. עם זאת, יש שההקשר במשנה אינו מסייע בידנו בבירור הזיהוי הנכון, ויש צורך בבדיקה מדוקדקת יותר לבירור הוראת השם שאליה התכוון הפרשן.

גם לגורם הזמן השפעה על היכולת לזהות שמות צמחים. עם זאת, דומה כי הרציפות ההתיישבותית, החקלאית והלשונית שנשתמרה ברוב האזורים דוברי הערבית הרלוונטיים למחקר זה מצמצמת באופן משמעותי את השפעת פער הזמנים שבין כתיבת החיבורים ובין תקופתנו. אף שהשפה הערבית כשלעצמה עברה תמורות ברורות מן הכיבוש הערבי ועד ימינו, נראה שאוצר המילים, ובייחוד זה של החברה הכפרית המסורתית, השתמר במידה רבה, וכך שמות הצמחים בפי החברה המסורתית הנוכחית משמרים בסבירות גבוהה את שמות הצמחים באותו אזור לפני מאות שנים.¹⁶⁴

על כל פנים, הזיהוי המיטבי שאליו מכוון מחקר זה כולל שילוב של מקור קדום המציין את השם שנזכר אצל הפרשן יחד עם מקור מודרני המצביע על המין בשמו המדעי. עדיפות ניתנת, כמובן, למקורות המשקפים את שמות הצמחים באזור שבו פעל הפרשן - אם נתחברו באותו אזור, ואם נמסרים כמה שמות נרדפים המיוחסים לאזורים שונים. על פער הזמנים שבין שני המקורות ניתן לגשר באמצעות השוואת השמות הנרדפים שהם מצויים מאוד הן במקורות הקדומים והן במודרניים, באמצעות תיאור מורפולוגי של הצמח או תיאור שימושיו, שמופיעים פעמים רבות בספרות הבוטנית הקדומה ובאמצעים דומים. כן מסייעים מאוד המקורות המודרניים המוסרים את השמות העממיים באזורים ספציפיים מפי התושבים המקומיים.

ספרות העזר בתחום זה כוללת, למעשה, כמה סוגי מקורות:

• ספרות בוטנית ופרמקולוגית ערבית מימי הביניים, המוסרת שמות צמחים (לעיתים

שקדמו לו. סביר כי כאשר היה לפניו זיהוי שקדם לו, הוא ניסה להבינו על רקע מקומו של מוסר הזיהוי. 164. במחקרו של בסל, למשל, אשר עוסק בהשתמרות יסודות עבריים וארמיים בלשונם של הערבים הנוצרים בארץ-ישראל, ניתן לראות באופן מובהק כי בשפת הדיבור השתמרו יסודות אלו במונחים הקשורים לחקלאות ולתחומי ריאליה אחרים - ביגוד, משק בית, בנייה וכד' (ראה בסל, 'יסודות, עמ' 88-90). במקרה זה, קשורה אמנם ההשתמרות בנדידת שמות באמצעות מפגש בין לשונות אך בוודאי ניתן להסיק ממנה על השתמרות שמות של מונחי ריאליה לאורך מאות שנים בתוך הניבים הערביים עצמם ובחקלאות הערבית המסורתית באזורים שונים.

שמות נרדפים המיוחסים במפורש לאזורים שונים), תיאורם ושימושיהם:¹⁶⁵ בין המרכזיים שבהם נעשה שימוש בעבודה זו יש למנות את חיבוריהם של אשבילי (אנדלוסיה, המאה האחת-עשרה),¹⁶⁶ אבן אל ביטאר (אנדלוסיה-סוריה, המאה השתים-עשרה),¹⁶⁷ רמב"ם (המע'רב-מצרים, המאה השתים-עשרה. למותר לציין כי חיבור זה הינו, באופן טבעי, המתאים ביותר לזיהוי השמות המובאים בפירושו של רמב"ם עצמו למשנה),¹⁶⁸ ורסולי (תימן, המאה הארבע-עשרה).¹⁶⁹ שימוש מועט נעשה גם במילונים הערביים הקלסיים, דוגמת לסאן אלערב.¹⁷⁰

• מילונים מודרניים: עיקר השימוש הוא במילונים בוטניים. המקיף שבהם הוא מילונו של עיסא-ביי (Issa Bey) לשמות צמחים,¹⁷¹ והוא מלווה את המחקר לכל אורכו. מילון בוטני נוסף שבו נעשה שימוש משמעותי הוא זה של בדויאן (Bedevian).¹⁷² שימוש נעשה גם במילון של ליין (Lane) לערבית הקלסית¹⁷³ ובמידה מועטה במילון של פיאמנטה לערבית תימנית.¹⁷⁴

165. לרשימות מפורטות ראה להלן הערה 177.

166. אשבילי.

167. אבן אלביטאר, ג'אמע; אבן אלביטאר, תפסיר.

168. רמב"ם, רוזנר. זהו תרגום לאנגלית של מהדורתו המדעית והמוערת של מ' מאיריהוף (Meyerhof). ראה רמב"ם, מייריהוף). לחיבורו של רמב"ם - שרח אסמא' אלעקאר (=ביאור שמות הרפואות).

169. רסולי, אלמעטמד.

170. לסאן אלערב.

171. עיסא.

172. בדויאן.

173. ליין.

174. פיאמנטה, תימנית. הזיהויים המובאים במילון זה דורשים בחינה מדוקדקת, כיוון שבהיותו מילון לערבית תימנית יהודית, מורכבת רשימת ערכיו בין השאר ממונחים המופיעים בכתבים יהודיים מתימן, ביניהם גם שמות צמחים הבאים בחיבורים הנדונים כאן. בפתרו מונחים אלו הסתייע לא פעם מחבר המילון בפירושים מקבילים, ובמקרים כאלו, למעשה, אין לפנינו עדות על שימוש במילה זו בהוראה המובאת במילון, אלא רק השערה מחקרית של מחבר המילון, ולעיתים ללא בחינת ההיתכנות האקלימית-פלוריסטית של הזיהוי (ראה למשל פיאמנטה, תימנית, א, עמ' 36, ערך 'בקס'. שם מובאת אפשרות של זיהוי 'בקס' עם Box tree, עפ"י כתב יד מסוים, כאשר במקרה זה ברור כי מדובר בשיבוש של המעתיק או בקריאה שגויה, ובכל מקרה זו אינה הוראת 'בקס', אלא שצריך לקרוא 'בקס' או 'בקאס'. נראה שמחבר המילון השאיר על כנו את השיבוש וחבר בינו ובין זיהוי המופיע בחיבור כלשהו, וכך קיבל הערך 'בקס' הוראה שמקורה בהשערה מחקרית - ובמקרה זה השערה שגויה - ושלא מבוססת על עדות חיצונית מהימנה). בעייתיות דומה מצויה במילונים ארמיים לניבים התלמודיים - ראה להלן.

• ספרי פלורה ומחקרים אחרים הסוקרים צמחי בר וגידולים חקלאיים באזורים ספציפיים, ומציינים את שמותיהם מפי התושבים המקומיים: בין הכולטים בקבוצה זו ניתן למנות את הפלורות השונות של תימן ומצרים, את חיבורם של דינסמור (Dinsmore) ודלמן (Dalman) על צמחי ארץ-ישראל,¹⁷⁵ את חיבורם של חסין וקאסם על גידולי החקלאות בעיראק¹⁷⁶ ואת חיבורו של בן יעקב על צמחי המרפא של יהודי עיראק.¹⁷⁷

למעשה, רשימת המקורות הפוטנציאליים (בעיקר בתחום הספרות הקדומה והמילונאות הכללית) ארוכה מאוד, ועקב קוצר היריעה ומגבלת הזמן התמקד המחקר בעיקר בחיבורים הנזכרים לעיל. במקרים שבהם לא ניתן היה לפענח את הוראת שם הצמח באמצעות חיבורים אלו, התרחב החיפוש לרשימה ארוכה של מקורות נוספים. כמעט בכל המקרים לא תרם החיפוש המורחב והארוך מעבר לתרומתם של המקורות שברשימה הראשונית.¹⁷⁸

שמות צמחים בארמית לענפיה¹⁷⁹

בתלמודים (ומעט אף בפירושי הגאונים) מובאים שמות צמחים בניבים ארמיים: ארמית בבליית יהודית וארמית ארץ-ישראלית יהודית. מכיוון שהשימוש בניבים אלו פסק בהדרגה לאחר הכיבוש הערבי, נכתבו, למעשה, מילוני ניבים אלו כלקסיקון של התלמודים עצמם,¹⁸⁰ ועל כן הוראת שמות הצמחים המובאים בהם נסמכת פעמים רבות על פרשנות המשנה והתלמוד ועל מחקר הריאליה המשנאית והתלמודית.¹⁸¹ מכיוון שכך, לא ניתן היה להסתמך במחקר זה על זיהויים מעין אלו, בבחינת 'אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים', ורק במקרים בהם מובאת עדות לשונית חיצונית, נעשה שימוש

175. דינסמור ודלמן.

176. חסין וקאסם.

177. בן יעקב, הרפואה.

178. לרשימות מורחבות של ספרות עזר ערבית ראה למשל: סרי, הלקסיקוגרפיה, במבוא ובביבליוגרפיה; עמר, גידולי, עמ' 401-357 - פריטים ביבליוגרפיים רבים.

179. בתחום המילונאות הארמית/סורית סייע בידי רבות פרופ' דוד טלשיר מאוניברסיטת בן גוריון, אשר העיר הערות מחכימות והפנה אותי אל הספרות המילונאית המתאימה.

180. סוקולוף, בבליית; סוקולוף, ארץ ישראלית.

181. ברוב הפעמים, כאשר מדובר בשם צמח המופיע באחד התלמודים כזיהוי של צמח מן המשנה, מובא בדרך כלל אחד הזיהויים המקובלים של הצמח המשנאי (מן הפרשנות או מן המחקר), ובעצם לא מתקיים דיון על הוראת השם הארמי כשלעצמו.

במילונים אלו.¹⁸² למעשה, פיענוח הוראת השמות נסמך בעיקר על השפה הסורית - הניב הארמי שהיה בשימוש של האוכלוסייה הנוצרית ברחבי המזרח התיכון באלף הראשון לספירה, ובעיקר החל מן המאה הרביעית ועד למאה השמינית.¹⁸³ ספרות סורית ענפה נכתבה ונשתמרה, ובכללה ספרות מילונאית, עימה נמנים המילונים הסוריים-ערביים של בר עלי (המאה התשיעית)¹⁸⁴ ובר בהלול (המאה העשירית),¹⁸⁵ והלקסיקון הנושאי של בר שיניא (המאה האחת-עשרה).¹⁸⁶ במחקר זה נעשה שימוש בעיקר במילונים המודרניים המתבססים בין השאר על החיבורים הקדומים הנ"ל - התזאורוס של פיין סמית' (Payne Smith)¹⁸⁷ והמילון של ברוקלמן (Brockelmann) בהוצאתו המחודשת של סוקולוף.¹⁸⁸ כן נעשה שימוש במילון של יונה לארמית של יהודי כורדיסטאן.¹⁸⁹

שמות צמחים בשפות אירופיות

בניגוד לאמור לעיל ביחס לפרשנים דוברי הערבית, הבעיה המרכזית בנוגע לפרשני ימי הביניים דוברי השפות האירופיות הינה דווקא מחסור במקורות בוטניים או פרמקולוגיים קדומים הכתובים בניבים וברובדי הלשון המדוברים שבהם הובאו הזיהויים ואף היעדרם המוחלט. במקרים אלו יש צורך להסתפק בעיון בחיבורים המודרניים העוסקים בניבים הקדומים הרלוונטיים של שפות אלו, להשוות אטימולוגית למונחים מקבילים בלטינית, שהיוותה בתקופות הנדונות לשונם של המלומדים ובה נכתבו עיקר החיבורים, וכן להסתייע בשמות העממיים המקובלים כיום בשפות אירופיות שונות, בהנחה כי גם בהם נשמר רצף לשוני מסוים. יש לציין

182. בעייתיות דומה מצויה בזיהוי של פיאמנטה בערבית תימנית יהודית. ראה לעיל הערה 177.

183. אף שהשפה הסורית שייכת לענף המזרחי של הניבים הארמיים, ועל כן קרובה יותר לארמית הבבלית מאשר לארמית הארץ-ישראלית, נעשה בה שימוש במחקר זה גם בפיענוח הוראתם של שמות צמחים מן התלמוד הירושלמי, וזאת מהיעדר ספרות מילונית משמעותית לניבים המערביים. המילונים הרלוונטיים לכאורה - לארמית יהודית, מתקופת המשנה, לארמית שומרונית, ולארמית מערבית חדשה (המדוברת באזור הכפר מעלולא שבמערב סוריה) - לא תרמו לעניין זה.

184. בר עלי.

185. בר בהלול.

186. בר שיניא.

187. פיין סמית', תזאורוס.

188. סוקולוף, ברוקלמן.

189. יונה, מילון.

כי אצל הפרשנים האירופיים ישנם יותר זיהויים בלתי מפוענחים או מסופקים לעומת הפרשנים בערבית.

• יוונית: שמות יווניים מובאים כזיהויים כבר בתלמוד הירושלמי, וכן בכת"י אנט' ואצל ריבמ"ץ, מוה"ע וכתכ"ה. אצל השניים האחרונים (בני תקופת הרנסנס) מדובר בשמות מן הספרות המקצועית ולא משפת הדיבור. בפיענוח הוראת השמות נעשה שימוש בספרות חומרי המרפא (materia medica) היוונית הקלאסית, ובראשה חיבורו של דיוסקורידס,¹⁹⁰ במילון המקיף ליוונית קלסית של לידל (Liddel) וסקוט (Scott)¹⁹¹ ובמילון של דו קאנז' (Du Cange) ליוונית של ימי הביניים.¹⁹² לפיענוח (הסבוך במקרים רבים) של השמות בכת"י אנט' שימשו גם מאמריהם של פפדופולוס-קרמאוס (Pappadopoulos-Kerameus)¹⁹³ ושל סטאר (Starr)¹⁹⁴ שעסקו בכת"י זה.

• איטלקית ולטינית:¹⁹⁵ ר' נתן בן יחיאל בעל הערוך ור' יצחק בן מלכיצדק מזהים בדרך כלל על ידי שמות איטלקיים. התקופה המדוברת (המאה האחת-עשרה והמאה השתים-עשרה) נחשבת לתקופת המעבר שבה הופכת הלטינית הוולגרית המדוברת באיטליה לשפה האיטלקית, על ניביה המקומיים הרבים. הספרות המוכרת מאותה תקופה היא לטינית, כך שלא ניתן למצוא מקבילות מדויקות לשמות שבהם נוקבים הפרשנים, המובאים בניב האיטלקי המדובר במקום מושבם. ובכל זאת, הקרבה ללטינית הינה רבה, ובהחלט ניתן להיעזר במילונאות הלטינית כדי לזהות את השמות. כמו כן ניתן להיעזר גם באיטלקית המדוברת בימינו, ובייחוד במילונאות המשקפת את הניבים המקומיים המקוריים של מקום מושבם של ר' נתן (רומא, מרכז איטליה) ור' יצחק (סיפונטו, דרום איטליה). במחקר זה נעשה שימוש רב במאגר המידע הדיגיטלי של אוניברסיטת טרייסטה, המתעד את השמות העממיים של צמחי הפלורה האיטלקית בעשרות ניבים, ומתבסס על כמה חיבורים מקיפים בתחום זה.¹⁹⁶ כמו כן

190. דיוסקורידס, גודייר; דיוסקורידס, לגונה. כן נעשה שימוש בכתביהם של תיאופרסטוס (תיאופרסטוס, צמחים) ופליניוס (פליניוס, טבע. חיבור זה סייע גם בזיהוי שמות לטיניים).

191. לידל וסקוט.

192. דו קאנז', יוונית.

193. פפדופולוס קרמאוס.

194. סטאר, גלוסר.

195. תודתי לפרופ' מיכאל ריז'יק מאוניברסיטת בר אילן, אשר שיתף אותי בידעויותיו בתחום הדיאלקטים האיטלקיים המקומיים בימי הביניים - ידיעות שסייעו בידי בפענוח השמות האיטלקיים המובאים בערוך ובפרוש ריבמ"ץ.

196. אוניברסיטת טרייסטה.

נעשה שימוש במילונים הלטיניים המקיפים של גלייר (Glare)¹⁹⁷ ושל לואיס (Lewis) ושורט (Short),¹⁹⁸ במילונו של דו קאנז' (Du Cange) ללטינית של ימי הביניים¹⁹⁹ ועוד. מילונים אלו שימשו גם בבירור השמות הלטיניים שהובאו אצל פרשני תקופת הרנסנס - מוה"ע וכתכ"ה. בבירור השם האיטלקי נעשה שימוש גם במחקרה של קואומו (Cuomo) על הלעזים האיטלקיים שבערוך.²⁰⁰

• **צרפתית:** הזיהויים המובאים על ידי רש"י הינם בדרך כלל בצרפתית בת זמנו. פיענוח הזיהויים במקרים אלו הסתמך על פי רוב על עבודתם של דרמשטטר (Darmesteter) ובלונדהיים (Blondheim) העוסקת בלעזי פירוש רש"י לבבלי,²⁰¹ ועל ספרו של מ' קטן המבוסס עליה.²⁰² בכמה מקרים נעשה שימוש גם במילוני הצרפתית העתיקה של גריימס (Greimas)²⁰³ ושל גודפרוי (Godefroy).²⁰⁴

• **ספרדית:**²⁰⁵ שמות הצמחים בספרדית מופיעים במחקר זה בדרך כלל בזיהוי של כתכ"ה, שחי בקהילות הספרדיות-פורטוגזיות שבאמסטרדם והמבורג. בפיענוחם נעשה שימוש בעיקר במילון בן התקופה של אורוזקו (Orozco),²⁰⁶ אשר מסתבר שהיה נפוץ בין המלומדים דוברי הספרדית במאה השבע-עשרה,²⁰⁷ ובו מצויים ברוב גדול של המקרים הן השמות הספרדיים והן השמות הלטיניים המקבילים המובאים בכתכ"ה. כן נעשה שימוש במילונו של בראבו (Bravo),²⁰⁸ אף הוא מן המאה השבע-עשרה. שימוש מועט נעשה במילון ספרדי-איטלקי נוסף בן התקופה.²⁰⁹

197. גלייר.

198. לואיס ושורט.

199. דו קאנז', לטינית.

200. קואומו, לעזים.

201. דרמשטטר ובלונדהיים.

202. קטן, אוצר.

203. גריימס, צרפתית.

204. גודפרוי, צרפתית.

205. בעניין זה הסתייעתי בידיעותיו הטובות של פרופ' יוסף קפלן מן האוניברסיטה העברית, שהבהיר לי את ידיעות עולם המחקר ביחס ללשונותיהם של יהודי קהילות ספרד ופורטוגל בהולנד וגרמניה, והפנה אותי, בין השאר, למילונו של אורוזקו (ראה להלן).

206. אורוזקו, מילון.

207. על סברה זו העמידני פרופ' יוסף קפלן מן האוניברסיטה העברית, אשר הפנה אותי למילון זה.

208. בראבו, מילון.

209. קאזאס, מילון.

- גרמנית: שמות צמחים רבים בגרמנית מובאים אצל תפא"י. במקרים ספורים מובאים גם זיהויים מזדמנים מחיבורים של פרשנים אחרים דוגמת מהרי"ל.²¹⁰ בכירור שמות אלו נעשה שימוש הן במילונים מוקדמים, בעיקר מילונם המקיף של האחים גרים (Grimm),²¹¹ בני תקופתו של בעל תפא"י, וכן מילונו של פריש (Frisch) ועוד, והן במילונים בוטניים מודרניים - של ון ווייק (Van Wijk) ושל ניקולוב (Nikolov).
- שפות אירופיות אחרות: בכמה מקרים מופיעים שמות צמחים הלקוחים משפות אירופיות אחרות - פורטוגזית, פרובנסלית ואף שפות סלאביות. גם בפיענוחם נעשה שימוש במילונים מתאימים.²¹²

שמות צמחים בפרסית²¹³

שמות פרסיים מופיעים בשני חיבורים במחקר זה - ספר המליצה ומכלל המשנה. ספרות העזר הזמינה לזיהוי שמות צמחים בפרסית אינה רבה כבערבית, אך על כל פנים נעשה שימוש בכמה חיבורים. דומה שהחשוב שבהם הוא חיבורו הקדום של אבו אלמנצור אלמוֹפֶק אלהרווי (המאה העשירית)²¹⁴ העוסק בחומרי מרפא, ונזכרים בו מאות שמות צמחים. החיבור נכתב בפרסית וכן נתגלה תרגום לטיני מתומצת של הספר מן המאה האחת-עשרה. מהדורה מדעית של חיבור זה נדפסה לראשונה בסוף המאה התשע-עשרה ע"י אחונדוב (Achundow).²¹⁵ לצידו שימשו המילונים הפרסיים-אנגליים - של סטיינגאס (Steingass)²¹⁶ ושל חיים (Hayyim),²¹⁷ המילון הפרסי-ערבי של דסוקי שתא,²¹⁸ והמילון הבוטני הפרסי של מוזפריאן (Mozaffarian).²¹⁹ את שמות

210. השמות הגרמניים הקדומים המובאים אצל רש"י מבוררים גם הם, כשמות הצרפתיים, ע"י דרמשטר ובלונ-דהיים.

211. גרים, מילון.

212. למשל: ויירה, מילון; רנאר, מילון.

213. בתחום השמות הפרסיים נתונה תודתי לפרופ' שאול שקד מן האוניברסיטה העברית אשר ייעץ לי בבחירת ספרות העזר, ואף השאיל לי מספרייתו את ספרו של אלהרווי במהדורתו של אחונדוב (ראה להלן), שהוא, למיטב ידיעתי, העותק היחיד בארץ.

214. חי בעיר הרט, כיום אפגניסטן.

215. אחונדוב.

216. סטיינגאס.

217. חיים, מילון.

218. דסוקי, מילון.

219. מוזפריאן.

הצמחים בפרסית המופיעים במחקר זה קשה לאפיין על פי ניבים ואזורים גיאוגרפיים שונים, הן עקב מיעוט הידע המחקרי על החיבורים הפרשניים הנדונים, והן בגלל הרשימה המצומצמת יחסית של ספרות העזר. על כן, מצד אחד הייתה מלאכת הזיהוי כאן מורכבת פחות מאשר בשמות בערבית, למשל, אך מצד שני גם תוצאות מלאכת זיהוי זו דלות יותר, ובמקרים רבים לא התאפשר זיהוי כלל או שהזיהוי לא הוברר כל צורכו.

צמחי המשנה

